

શ્રી જીવ અજીવ અધિકાર

ગાથા : ૩૯ થી ૬૮

કળશ-૩૩

ઉત્થાનિકા : (૧) હવે જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્ય—એ બંને એક થઈને રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરે છે :-
ત્યાં શરૂઆતમાં મંગળના આશયથી (કાવ્ય દ્વારા) આચાર્ય જ્ઞાનનો મહિમા કરે છે કે સર્વ વસ્તુઓને જાણનારું આ જ્ઞાન છે તે જીવ-અજીવના સર્વ સ્વાંગોને સારી રીતે પિછાણે છે. એવું (સર્વ સ્વાંગોને પિછાણનારું) સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે—એ અર્થરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

- (૨) * જીવ-અજીવના સ્વાંગને જોનારા મહાપુરુષોને
* [આ] જ્ઞાન છે તે મનને આનંદરૂપ કરતું પ્રગટ થાય છે. કેવું છે તે ?
* જીવ-અજીવનો ભેદ દેખનારી અતિ ઉજ્જ્વલ નિર્દોષ દ્રષ્ટિ વડે
* ભિન્ન દ્રવ્યની પ્રતીતિ ઉપજાવી રહ્યું છે; વળી તે કેવું છે?
- (૩) * અનાદિ સંસારથી જેમનું બંધન દ્રઢ બંધાયું છે એવા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના નાશથી
* વિશુદ્ધ થયું છે, સ્ફૂટ થયું છે—જેમ ફૂલની કળી ખીલે તેમ વિકાસરૂપ છે.
* જેમાં અનંત જ્ઞેયોના આકાર આવીને ઝળકે છે તોપણ પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રમે છે; વળી કેવું છે?
- (૪) * જેનો પ્રકાશ અનંત છે; પ્રત્યક્ષ તેજથી જે નિત્ય ઉદયરૂપ છે.
* ધીર છે, ઉદાસ (ઉચ્ચ) છે અને તેથી અનાકુળ છે.
* સર્વ ઇચ્છાઓથી રહિત નિરાકુળ છે.
* (અહીં ધીર, ઉદાત્ત, અનાકુળ—એ ત્રણ વિશેષણો શાંતરૂપ નૃત્યના આભૂષણ જાણવાં.) એવું જ્ઞાન વિલાસ કરે છે.

કલશામૃત :-

- (૧) * જીવ ને અજીવ બે દ્રવ્ય એક થઈ રચેલા સ્વાંગમાં
પ્રવેશ કરતા મંચમાં, આચાર્યશ્રી કહેતા અહા!
* કે સર્વ વસ્તુ જાણનારું જ્ઞાન સમ્યક્ પ્રગટતું,
અત્યંત મહિમાવંત જે સહુ સ્વાંગ સુરીત જાણતું.
- (૨) * જીવ-અજીવ સ્વાંગ નિહાળનારા ગણધરાદિ પુરુષને,
આનંદ આપે આત્મનો જે પ્રગટ થાતું જ્ઞાન તે;
* જીવ-અજીવ ભેદની દ્રષ્ટિ અતિ ઉજ્જ્વલ અને નિર્દોષ જે,
ઉપજાવતું પ્રતીતિ અહો નિજ દ્રવ્યની તેના વડે.

- (૩) * અનાદિના કર્મો તણા દ્રઢ બંધનો થઈ નાશ જે,
વિશુદ્ધ થઈ ખીલ્યું અહો, કુલની કળી સમ જ્ઞાન તે;
* રમવા વિષે જેનું ક્રીડાવન છે વળી બસ આતમા,
જેમાં અનંતા જ્ઞેય ઝળકે પણ રમે નિજ સ્વરૂપમાં.
- (૪) * જેનો પ્રકાશ અનંત છે, પ્રત્યક્ષ તેજથી પ્રગટ છે,
એ ધીર છે, ઉદાત્ત છે, તેથી અનાકુળ છે અને
* ઇચ્છાથી સર્વ રહિત એવું જે નિરાકુળ છે અને
જે શાંતરસરૂપે અહો વિલાસ કરતું જ્ઞાન તે.

ગાથા-૩૯ થી ૪૩

ઉત્થાનિકા :-હવે જીવ-અજીવનું એકરૂપ વર્ણન કરે છે :-

- ગાથા :-
- * કો મૂઢ, આત્મ તણા અજાણ, પરાત્મવાદી જીવ જે,
છે કર્મ^૨, અધ્યવસાન^૧ તે જીવ—એમ એ નિરૂપણ કરે! ૩૯.
 - * વળી કોઈ અધ્યવસાનમાં અનુભાગ તીક્ષણ મંદ^૩ જે,
એને જ માને આતમા, વળી અન્ય કો નોકર્મને^૪ ! ૪૦.
 - * કો અન્ય માને આતમા કર્મો તણા વળી ઉદયને^૫,
કો તીવ્ર મંદ-ગુણો સહિત કર્મો તણા અનુભાગને^૬ ! ૪૧
 - * કો કર્મ ને જીવ ઊભયમિલને^૭ જીવની આશા ધરે,
કર્મો તણા સંયોગથી^૮ અભિલાષ કો જીવની કરે! ૪૨.
 - * દુર્બુદ્ધિઓ બહુવિધ આવા, આતમા પરને કહે,
તે સર્વને પરમાર્થવાદી કહ્યાં ન નિશ્ચયવાદીએ. ૪૩

ટીકામૃત :-

- (૦) * લક્ષણ અસાધારણ અહો જીવનું નહીં જે જાણતા,
બહુવિધ અજ્ઞાનીજનો પરને કહે છે આતમા!
- (૧) * સ્વયમેવ જનિત થયેલ રાગાદિથી જેહ મલિન છે,
છે એવું 'અધ્યવસાન જીવ' કોઈ કહે આ કારણે-
* 'કાળાપણાથી કોઈ જુદો કોલસો હતો નથી,
ને તેથી અધ્યવસાન વિણ કો જીવ દેખાતો નથી' !
- (૨) * અનાદિ જેનો પૂર્વ અવયવ ને અનંત ભવિષ્યનો,
એ સંસરણરૂપે થતી ક્રિયા ભ્રમણની છે અહો,
* એવી ક્રીડા કરતું સદા જે 'કર્મ તે જીવ' કો કહે,
'એ કર્મથી કો અન્ય જુદો જીવ છે જ નહીં ખરે' !
- (૩) * ને તીવ્ર મંદરૂપે સદા જે અનુભવનમાં આવતા,
દુરંત એવા રાગરૂપરસથી ભરેલાં તે અહા !
એવા જ 'અધ્યવસાનની છે સંતતિ જીવ' કો કહે,
'નથી એવી સંતતિથી જુદો કો જીવ છે'—એ કારણે !
- (૪) * નવી ને પુરાણી આદિ ભાવે [વિવિધ પર્યાયોરૂપે]
નોકર્મ પરિવર્તન કરે છે [વિવિધ] શરીરાદિરૂપે.
* 'નોકર્મ એ જીવ છે' ખરે [અમ મત વિષે] કોઈ કહે
'એ શરીરથી કો અન્ય જુદો જીવ નથી'—એ કારણે !

- (૫) * પુણ્ય તેમજ પાપરૂપે જે નિરંતર વ્યાપતો,
વિપાક કર્મતણો અહો [જે જીવમાં અનુભવ થતો];
* 'કર્મો તણો જ વિપાક એ જીવ છે' ખરે કોઈ કહે,
'શુભ-અશુભભાવથી અન્ય જુદો જીવ નથી'—એ કારણે !
- (૬) * 'શાતા-અશાતારૂપ કર્મ તણો અનુભવ જીવ છે,'
'સુખદુઃખ તણા ભાવોથી જુદો જીવ નહીં દેખાય છે !
- (૭) * શિખંડમાં જ્યમ ખાંડ ને દહીં ઉભયરૂપ રહેલ છે,
ત્યમ આતમા ને કર્મ પણ જીવમાં ઉભયરૂપ છે ખરે;
* એ 'ઉભયરૂપ જ મિલન જીવ છે' અમ મતે આ કારણે,
કે 'કર્મથી સંપૂર્ણ રીતે અન્ય કો નહીં જીવ છે'!
- (૮) * અર્થક્રિયાને કરી શકે છે 'કર્મનો સંયોગ જે,
તે જીવ છે' અમ મત વિષે કોઈ કહે આ કારણે
* કે 'અષ્ટ કાષ્ટથી રહિત નહિ કો ખાટલો દેખાય છે,
ત્યમ અષ્ટકર્મ સંયોગ વિરહિત જીવ નહિ દેખાય છે!
- (૯) * દુર્બુદ્ધિઓ પણ અન્ય આવા આતમા પરને કહે,
પરમાર્થવાદી તેમને સત્યાર્થવાદી નહીં કહે.
- [ઉપસંહાર :] * હું જીવ છું ને છે અહો, આ અજીવ અષ્ટ પ્રકારના,
મારાં નથી તેઓ, નથી હું તેમનો કિંચિત કદા.
* આવા અનેક પ્રકારના જીવ-અજીવના એકત્વના,
અભિપ્રાય અજ્ઞાની તણા, ટાળું સૂણી ગુરુદેશના.

સંક્ષિપ્ત ટીકા :-

- (૦) * આ જગતમાં આત્માનું અસાધારણ લક્ષણ નહિ જાણવાને લીધે
* ઘણા અજ્ઞાનીજનો બહુ પ્રકારે પરને પણ આત્મા કહે છે, બકે છે.
- (૧) * કોઈ તો એમ કહે છે કે સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થયેલા રાગ-દ્વેષ વડે મેલું જે
* અધ્યવસાન (અર્થાત્ મિથ્યા અભિપ્રાય સહિત વિભાવ પરિણામ) તે જ જીવ છે
* કારણ કે જેમ કાળાપણાથી અન્ય જુદો કોઈ કોલસો જોવામાં આવતો નથી
* તેમ એવા અધ્યવસાનથી જુદો અન્ય કોઈ આત્મા જોવામાં આવતો નથી.
- (૨) * કોઈ કહે છે કે અનાદિ જેનો પૂર્વ અવયવ છે અને અનંત જેનો ભવિષ્યનો અવયવ છે
* એવી જે સંસરણરૂપ (ભ્રમણરૂપ) ક્રિયા
* તે-રૂપે ક્રીડા કરતું જે કર્મ તે જ જીવ છે કારણ કે

- * કર્મથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ જોવામાં આવતો નથી.
- (૩) * કોઈ કહે છે કે તીવ્ર-મંદ અનુભાગથી ભેદરૂપ થતાં
 - * દુરંત (જેનો અંત દૂર છે એવા) રાગરૂપ રસથી ભરેલા
 - * અધ્યવસાનોની જે સંતતિ (પરિપાટી) તે જ જીવ છે કારણ કે
 - * તેનાથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ દેખવામાં આવતો નથી.
- (૪) * કોઈ કહે છે કે નવી અને પુરાણી અવસ્થા ઇત્યાદિ ભાવે પ્રવર્તતું જે નોકર્મ
 - * તે જ જીવ છે કારણ કે શરીરથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ જોવામાં આવતો નથી.
- (૫) * કોઈ એમ કહે છે કે પુણ્ય-પાપરૂપે વ્યાપતો જે કર્મનો વિપાક
 - * તે જ જીવ છે કારણ કે શુભાશુભભાવથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ જોવામાં આવતો નથી.
- (૬) * કોઈ કહે છે કે શાતા-અશાતારૂપે વ્યાપ્ત જે કર્મનો અનુભવ
 - * તે જ જીવ છે કારણ કે
 - * સુખ-દુઃખથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ દેખવામાં આવતો નથી.
- (૭) * કોઈ કહે છે કે શિખંડની જેમ ઉભયરૂપ મળેલાં જે આત્મા અને કર્મ જીવ છે.
 - * કારણ કે સંપૂર્ણપણે કર્મથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ જોવામાં આવતો નથી
- (૮) * કોઈ કહે છે કે અર્થક્રિયામાં સમર્થ એવો જે કર્મનો સંયોગ તે જ જીવ છે
 - * કારણ કે જેમ આઠ લાકડાંના સંયોગથી અન્ય જુદો કોઈ ખાટલો જોવામાં આવતો નથી
 - * તેમ કર્મના સંયોગથી અન્ય કોઈ જુદો જીવ જોવામાં આવતો નથી.
- (૯) * એવા એવા અન્ય પણ અનેક પ્રકારના દુર્બુદ્ધિઓ
 - * (અનેક પ્રકારે) પરને આત્મા કહે છે, પરંતુ તેમને
 - * પરમાર્થના જાણનારાઓ સત્યાર્થવાદી કહેતા નથી.

ગાથા-૪૪

ઉત્થાનિકા :-એવું કહેનારા સત્યાર્થવાદી કેમ નથી તે કહે છે :-

ગાથા :- * પુદ્ગલ તણા પરિણામથી નીપજેલ સર્વે ભાવ આ,
સહુ કેવળી જિન ભાખિયા, તે જીવ કેમ કહો ભલા ? ૪૪

ટીકામૃત :-

- (૧) * સૌ ભાવ અધ્યવસાન આદિને કહ્યાં પુદ્ગલ તણા,
સર્વજ્ઞદેવે, તેથી તેઓ થઈ શકે નહીં જીવના;
* પણ 'ભાવ આ સૌ જીવ છે' એવું કહેનારા અહો,
તેથી ખરેખર છે નહીં પરમાર્થવાદી એ જનો !
* આ પક્ષ તેઓનો અરે બાધિત છે આગમ અને
યુક્તિ તથા અનુભવથી પણ એ મત નથી સાચો ખરે.
* 'આ ભાવ સર્વે જીવ નથી' સર્વજ્ઞનું એ વચન છે,
આગમ, અને અનુભવ, સહિત યુક્તિ કહી છે આ રીતે;
- (૨) * [પૂર્વોક્ત અધ્યવસાન ને કર્મો અનાદિ કાળના,
ને અધ્યવસાનની સંતતિ, નોકર્મ શરીરરૂપે તથા
વિપાક કર્મ તણો અને અનુભવ અહો રાગાદિનો,
ને કર્મ આત્માનું મિલન, સંયોગ કર્મો અષ્ટનો.
* ઉપરોક્ત અષ્ટ પ્રકારના ભાવોથી] અન્ય જુદો અહો!
ચેતનમથી આત્મા સ્વયં, ઉપલભ્યમાન થતો થકો,
* સૌ ભેદજ્ઞાની જીવ તે પ્રત્યક્ષ અનુભવતા અહો !
ત્યમ અન્ય ભાવ અનેક વિષયક આ જ યુક્તિ જાણજો.

સંક્ષિપ્ત ટીકા :-

- (૧) * આ અધ્યવસાનાદિ ભાવો છે તે બધાય અર્હતદેવો વડે પુદ્ગલ દ્રવ્યના પરિણામમય કહેવામાં
આવ્યા હોવાથી
* તેઓ ચૈતન્યસ્વભાવમય જીવદ્રવ્ય થવા સમર્થ નથી.
* માટે જેઓ અધ્યવસાનાદિકને જીવ કહે છે
* તેઓ ખરેખર પરમાર્થવાદી નથી.
* તેમાં 'તેઓ જીવ નથી' એવું આ સર્વજ્ઞનું વચન છે તે આગમ છે અને આ (નીચે પ્રમાણે)
સ્વાનુભવગર્ભિત યુક્તિ છે.
- (૨) * [પૂર્વોક્ત અધ્યવસાન, અનાદિકાળના કર્મો
* અધ્યવસાનોની સંતતિ, શરીરરૂપ નોકર્મ,

- * પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મનો વિપાક, શાતા-અશાતારૂપ થતો અનુભવ,
- * ઉભયાત્મકપણે મળેલાં જે આત્મા અને કર્મ તથા અષ્ટ કર્મોનો સંયોગ
- * આ બધાથી જુદો અન્ય ચિત્સ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલબ્ધમાન છે અર્થાત્ તેઓ પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યભાવને જુદો અનુભવે છે.

કળશ-૩૪

ઉત્થાનિકા :-અહીં પુદ્ગલથી ભિન્ન આત્માની ઉપલબ્ધિ પ્રત્યે વિરોધ કરનાર (પુદ્ગલને જ આત્મા જાણનાર) પુરુષને (તેના હિતરૂપ આત્મપ્રાપ્તિની વાત કહી) મીઠાશથી (અને સમભાવથી) જ આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરવો એમ કાવ્યમાં કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

- * હે ભવ્ય! તને બીજો નકામો (-અકાર્ય) કોલાહલ કરવાથી શો લાભ છે?
- * એ કોલાહલથી તું વિરક્ત થા અને
- * એક ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુને પોતે નિશ્ચળ લીન થઈ દેખ;
- * એવો છ મહિના અભ્યાસ કર અને
- * જો (તપાસ) કે એમ કરવાથી પોતાના હૃદય-સરોવરમાં
- * જેનું તેજ-પ્રતાપ-પ્રકાશ પુદ્ગલથી ભિન્ન છે
- * એવા આત્માની પ્રાપ્તિ નથી થતી કે થાય છે.

કળશામૃત :-

- * આ વ્યર્થના કોલાહલોથી ભવ્ય હે શું લાભ છે?
વિરક્ત થઈ કોલાહલોથી દેખ ચેતન વસ્તુને;
- * નિશ્ચલપણે થઈ લીન એમાં દેખજે તે એકને,
કરજે અહો અભ્યાસ તું ષટ્ માસ એ જ રીતે અને
- * પછી ભાઈ! તારા હૃદયરૂપ તળાવમાં જ તપાસજે,
કે જેનું તેજ-પ્રતાપ જડ રાગાદિથી પણ ભિન્ન છે
- * એ આત્માની પ્રાપ્તિ તુજને થાય કે નહિ થાય છે.
[લગની લગાડ્યે ભાઈ! પ્રાપ્તિ આત્માની થાય છે.]

ગાથા-૪૫

(૧) ઉત્થાનિકા :- * હવે શિષ્ય પૂછે છે કે આ અધ્યવસાનાદિ ભાવો જીવ ન કહ્યાં,

- * અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવ જીવ કહ્યો;
- * તો આ ભાવો પણ ચૈતન્ય સાથે સંબંધ રાખનારા પ્રતિભાસે છે
- * (ચૈતન્ય સિવાય જડમાં દેખાતા નથી),
- * છતાં તેમને પુદ્ગલના સ્વભાવ કેમ કહ્યાં?
- * તેના ઉત્તરનું ગાથાસૂત્ર કહે છે :-

ઉત્થાનિકા (હરિગીત) * આ સર્વ અધ્યવસાન આદિ ભાવને જીવ નહિ કહ્યાં,
ને અન્ય ચેતનના સ્વભાવો જીવરૂપે વર્ણવ્યાં;
* ચૈતન્ય સહ સંબંધ તો પ્રતિભાસતો આ ભાવને,
જે માત્ર ચેતનમાં જ, પણ નહિ જડ મહીં દેખાય છે;
* તોપણ 'સહુ એ ભાવને પુદ્ગલસ્વભાવો કાં કહ્યાં?'
એ શિષ્યની શંકા તણો ઉત્તર હવે કહેતા અહા !

ગાથા :- રે ! કર્મ અષ્ટ પ્રકારનું જિન સર્વ પુદ્ગલમય કહે,
પરિપાક સમયે જેહનું ફળ દુઃખ નામ પ્રસિદ્ધ છે. ૪૫

ટીકામૂત :- * આ સર્વ અધ્યવસાન આદિ સમસ્ત ભાવોના અહા,
કરનાર છે જ્ઞાનાવરણ સમ કર્મ અષ્ટ પ્રકારના;
* 'છે સર્વ પુદ્ગલમય કરમ'—સર્વજનું આ વચન છે,
પરિપાક સમયે જેહનું ફળ 'કર્મફળ' કહેવાય છે.
* છે સુખ આત્મસ્વભાવ, લક્ષણ તેનું અણઆકુળતા,
તેનાથી વિપરીત કર્મફળ-લક્ષણ અહો આકુળતા,
* આકુળતાના લક્ષણે તે ભાવ અધ્યવસાનના,
દુઃખમાત્રમાં જ સમાઈને [અશુચિપણને પામતા];
* ચૈતન્યના સંબંધી છે તે એમ ભ્રમ ઉપજાવતા,
તોપણ સ્વભાવો તે બધા પુદ્ગલ તણા, નહિ જીવના.

(૨) ટીકા :- (Slightli Rearranged)

- * અધ્યવસાન આદિ સમસ્ત ભાવોને ઉત્પન્ન કરનારું
- * જે આઠે પ્રકારનું જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ છે
- * તે બધુંય પુદ્ગલય છે એવું સર્વજનું વચન છે.
- * વિપાકની હદે પહોંચેલા તે કર્મના ફળપણે જે કહેવામાં આવે છે તે (એટલે કે કર્મફળ)
- * અનાકુળતા લક્ષણ જે સુખ નામનો સ્વભાવ

- * તેનાથી વિલક્ષણ હોવાથી, દુઃખ છે.
- * તે આકુળતા લક્ષણ અધ્યવસાન આદિ ભાવો
- * દુઃખમાં જ સમાવેશ પામે છે.
- * તેથી, જોકે તેઓ ચૈતન્ય સાથે સંબંધી હોવાનો ભ્રમ ઉપજાવે છે,
- * તોપણ તેઓ આત્માના સ્વભાવો નથી પણ પુદ્ગલ સ્વભાવો છે.

ગાથા-૪૬

ઉત્થાનિકા :- (૧) * હવે પૂછે છે કે જો અધ્યવસાન આદિ ભાવો છે તે પુદ્ગલસ્વભાવો છે

(૨) * તો સર્વજ્ઞના આગમમાં તેમને જીવપણે કેમ કહેવામાં આવ્યા છે?

* તેના ઉત્તરનું ગાથા સૂત્ર કહે છે :-

ગાથા :- * વ્યવહાર એ દર્શાવિયો જિનવર તણા ઉપદેશમાં,
આ સર્વ અધ્યવસાન આદિ ભાવ જ્યાં જીવ વર્ણવ્યાં. ૪૬.

ટીકામૃત :-

ઉત્થાનિકા :	૧	*	પૂર્વોક્ત ભાવો જેહને પુદ્ગલસ્વભાવો વર્ણવ્યાં,
	૨		આગમ મહીં, તો તેમને જીવના સ્વભાવો ક્યમ કહ્યાં?
ટીકા :-	૩	*	‘આ સર્વ અધ્યવસાન આદિ ભાવ જીવ છે’—જિન કહે,
	૪		દર્શાવિયો વ્યવહારનય અભૂતાર્થ તે હો પણ ભલે;
[કારણ કે]	૫	*	જ્યમ મ્લેચ્છ ભાષા મ્લેચ્છને વસ્તુસ્વરૂપ કહે ખરે,
	૬		વ્યવહારનય વ્યવહારીને પરમાર્થ-પ્રતિપાદન કરે.
[તેથી]	૭	*	વ્યવહાર છે અભૂતાર્થ, તોપણ તીર્થની પ્રવૃત્તિને,
	૮		અર્થે સુસંગત છે અહો દર્શાવવો વ્યવહારને.
	૯	*	જ્યમ ભસ્મ મસળી નાખતાં હિંસા નથી પરમાર્થથી,
	૧૦		હિંસા નથી ત્યમ સ્થાવરાદિ જીવના મર્દન થકી.
	૧૧	*	તેથી અહો વ્યવહારનયને જો નહીં દર્શાવશો,
	૧૨	*	વ્યવહારનય વિણ આ રીતે થાશે અભાવ જ બંધનો.
	૧૩	*	વળી રાગ-દ્વેષ-વિમોહથી જીવ ભિન્ન છે પરમાર્થથી,
	૧૪		તો બંધથી છોડાવવાનું રાગીને રહેતું નથી.
	૧૫	*	આ રીત મોક્ષ ઉપાયનો થાશે અભાવ ખરે અને
	૧૬		તેથી જ મોક્ષ તણો અહો થાશે અભાવ [તું જાણજો].

ટીકા : (Slightly Rerranged)

૩. આ બધાય અધ્યવસાનાદિ ભાવો જીવ છે એવું જે ભગવાન સર્વજ્ઞદેવોએ કહ્યું છે તે,
૪. જો કે વ્યવહાર અભૂતાર્થ છે તોપણ, વ્યવહારનયને દર્શાવ્યો છે;
૫. કારણ કે જેમ મ્લેચ્છ ભાષા મ્લેચ્છને વસ્તુસ્વરૂપ જણાવે છે
૬. તેમ વ્યવહારનય વ્યવહારીજીવોને પરમાર્થનો કહેનાર છે તેથી
૭. [વ્યવહારનય] અપરમાર્થભૂત હોવા છતાં ધર્મતીર્થની પ્રવૃત્તિ કરવા
૮. માટે દર્શાવવો ન્યાયસંગત જ છે.

૯. [જીવને] પરમાર્થે (-પરમાર્થનયે) શરીરથી ભિન્ન દર્શાવવામાં આવતો હોવાથી, જેમ ભસ્મને મસળી નાખવામાં હિંસાનો અભાવ છે
૧૦. તેમ, ત્રસ-સ્થાવર જીવોનું નિઃશંકપણે, મર્દન (ઘાત) કરવામાં પણ હિંસાનો અભાવ ઠરશે અને
૧૧. [તેથી] જો વ્યવહારનય ન દર્શાવવામાં આવે તો
૧૨. બંધનો અભાવ ઠરશે.
૧૩. વળી પરમાર્થ દ્વારા રાગ-દ્વેષ-મોહથી જીવ ભિન્ન દર્શાવવામાં આવતો હોવાથી,
૧૪. 'રાગી-દ્વેષી-મોહી જીવ કર્મથી બંધાય છે તેને છોડાવવો'—[એમ રહેતું નથી]
૧૫. એમ મોક્ષના ઉપાયના ગ્રહણનો અભાવ થશે.
૧૬. અને તેથી મોક્ષનો જ અભાવ થશે.
- (આમ જો વ્યવહારનય ન દર્શાવવામાં આવે તો બંધ-મોક્ષનો અભાવ ઠરે છે.)

ગાથા ૪૭-૪૮

ઉત્થાનિકા :-હવે શિષ્ય પૂછે છે કે આ વ્યવહારનય ક્યા દ્રષ્ટાંતથી પ્રવર્ત્યો છે? તેનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા :-

- * 'નિર્ગમન આ નૃપનું થયું'—નિર્દેશ સૈન્ય સમૂહને;
વ્યવહારથી કહેવાય એ, પણ ભૂપ એમાં એક છે; ૪૭.
- * ત્યમ સર્વ અધ્યવસાન આદિ અન્યભાવો જીવ છે,
-સૂત્રે કર્યો વ્યવહાર પણ ત્યાં જીવ નિશ્ચય એક છે. ૪૮.

ટીકામૃત :-

- (૧) * 'નીકળી રહ્યો છે ભૂપ આ વિસ્તાર યોજન પાંચના,'
લૌકિકજન કહેતાં ભલે પણ તેમ થાવું શક્ય ના;
'આ સૈન્યનો સમુદાય નૃપ છે' એ કથન વ્યવહાર છે,
પરમાર્થથી સેના નહીં પણ નૃપ માત્ર જ એક છે.
- (૨) * ત્યમ 'જીવ વ્યાપે રાગના સ્થાનો મહીં' લોકો કહે;
પણ તેમ થાવું શક્ય ના લૌકિક જન કહેતાં ભલે;
- * 'આ સર્વ અધ્યવસાન આદિ અન્ય ભાવો જીવ છે'
વ્યવહારથી, પરમાર્થથી તો જીવ માત્ર જ એક છે.

ટીકા :-

- (૧) * જેમ આ રાજા પાંચ યોજનના ફેલાવથી નીકળી રહ્યો છે એમ કહેવું તે,
* એક રાજાનું પાંચ યોજનમાં ફેલાવું અશક્ય હોવાથી;
* વ્યવહારી લોકોનો સેના સમુદાયમાં રાજા કહેવારૂપ વ્યવહાર છે,
* પરમાર્થથી રાજા તો એક જ છે, (સેના રાજા નથી).
- (૨) * તેવી રીતે આ જીવ રાગગ્રામમાં (-રાગના સ્થાનોમાં) વ્યાપીને પ્રવર્તી રહ્યો છે એમ કહેવું તે,
* એક જીવનું સમગ્ર રાગગ્રામમાં વ્યાપવું અશક્ય હોવાથી;
* વ્યવહારી લોકોનો અધ્યવસાનાદિક અન્યભાવોમાં જીવ કહેવારૂપ વ્યવહાર છે.
* પરમાર્થથી તો જીવ એક જ છે, (અધ્યવસાનાદિક ભાવો જીવના નથી).

ગાથા-૪૯

ઉત્થાનિકા :-હવે શિષ્ય પૂછે છે કે એ અધ્યવસાનાદિ ભાવો છે તે જીવ નથી તો તે એક ટંકોત્કીર્ણ,
પરમાર્થસ્વરૂપ જીવ કેવો છે? તેનું લક્ષણ શું છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા :- જીવ ચેતનાગુણ, શબ્દ-રસ-રૂપ-ગંધ વ્યક્તિવિહીન છે,
નિર્દિષ્ટ નહિ સંસ્થાન જીવનું, ગ્રહણ લિંગ થકી નહીં. ૪૯.

ટીકામૂત :-

- અરસ (૧) * જીવ છે ખરે પુદ્ગલદરવથી અન્ય તેથી જીવને,
અભાવ છે રસગુણનો તેથી અરસ આ જીવ છે.
- (૨) * પુદ્ગલદરવના ગુણથી પણ ભિન્ન હોવાથી ખરે,
પોતે નથી રસગુણ તેથી અરસ આ જીવદ્રવ્ય છે.
- (૩) * સ્વામી નથી પુદ્ગલ તણો, તેથી જ દ્રવ્યેન્દ્રિ વડે,
રસ યાખતો નથી જીવ તેથી અરસ આ જીવદ્રવ્ય છે.
- (૪) * સ્વભાવદ્રષ્ટિથી દેખતાં ન, ક્ષયોપશમ છે જીવને,
ભાવેન્દ્રિથી તેથી નહિ તે યાખતો—જીવ અરસ છે.
- (૫) * જે સકલ વિષયોના વિશેષોમાં અહો સામાન્ય છે,
તે એક સંવેદનપણે પરિણમનરૂપ સ્વભાવને
કારણ, અહો જીવમાત્ર રસવેદનરૂપે નવ પરિણમે;
રસમાત્રને નહિ યાખતો તેથી અહો જીવ અરસ છે.
- (૬) * જાણે ભલે સહુ જ્ઞેયને પણ જીવ તે જ્ઞેયોરૂપે,
તાદાત્મ્યને પામે નહીં બસ માત્ર જાણે તેમને;
* એ રીત રસના જ્ઞાનરૂપે જીવ પરિણમતો ભલે,
તે રસરૂપે નવ પરિણમે તેથી અહો જીવ અરસ છે.

(૨) અરૂપ, (૩) અગંધ, (૪) અસ્પર્શ :

- * નિષેધપૂર્વક ષટ્ પ્રકારે જીવ આ રીત અરસ છે,
તે રીત અરૂપ, અગંધ ને અસ્પર્શ પણ તું જાણજે.

(૫) અશબ્દ :- * [ઉપરોક્ત ન્યાયોથી અહા નથી શબ્દપર્યય જીવમાં,
નથી શબ્દપર્યય જીવ પોતે ને દ્રવેન્દ્રિયથી તથા
ભાવેન્દ્રિયથી પણ શ્રવણ નથી કરતો અહો તે જીવ આ,
નહિ એક કેવળ શબ્દવેદનરૂપ પરિણમતો કદા;
નથી શબ્દરૂપ સ્વયં થતો ને તેથી જીવ અશબ્દ આ,
નિષેધપૂર્વક ષટ્ પ્રકારે જીવ આમ અશબ્દ આ.]

(૬) અનિર્દિષ્ટ સંસ્થાન (=અનિર્-દિષ્ટ Below)

- (૧) * પુદ્ગલદરવથી રચિત જે આ શરીરનો આકાર છે, આકાર તે નથી જીવનો, જીવ તેથી 'અનિર્-દિષ્ટ' છે;
- (૨) * નિયત અસંખ્યપ્રદેશરૂપ સ્વભાવથી રહેતો સદા, અનિયત શરીરોમાં અહો જીવ તેથી 'અનિર્-દિષ્ટ' આ;
- (૩) * સંસ્થાન કર્મવિપાક આવે માત્ર પુદ્ગલદરવમાં, આકાર નથી તેના નિમિત્તે જીવ છે 'અનિર્-દિષ્ટ' આ,
- (૪) * વિધ વિધ આકારોરૂપે પરિણમિત વસ્તુ સમસ્તને, જાણે ભલે પણ તેહના આકારરૂપ ન પરિણમે;
- * નિર્મળ અહો અનુભૂતિ હોવાથી નથી આ જીવને, સંસ્થાન કોઈ સ્વયં અહો જીવ તેથી 'અનિર્-દિષ્ટ' છે.
- * આ રીત ચાર પ્રકારથી સંસ્થાનને નિષેધીને, [આચાર્યશ્રી કહેશે હવે 'અવ્યક્ત'ના ષટ્ બોલને.]
- (૭) અવ્યક્ત : (૧) * જે જ્ઞેય છે ને વ્યક્ત છે ષટ્ દ્રવ્યસ્વરૂપે લોક આ, તેનાથી જીવ આ અન્ય છે તેથી 'અવ્યક્ત' કહ્યો અહા!
- (૨) * કષાયનો જે સમૂહ ભાવકભાવ છે તે વ્યક્ત છે, તેનાથી જીવ આ અન્ય છે માટે અહો 'અવ્યક્ત' છે.
- (૩) * ચૈતન્યની સહુ વ્યક્તિઓ નિમગ્ન ચિત્ સામાન્યમાં છે, તેથી આ જીવદ્રવ્યને 'અવ્યક્ત' સંજ્ઞા છે અહા !
- (૪) * જે ક્ષણિક વ્યક્તિમાત્ર નથી તેવું અહો જીવદ્રવ્ય આ, અવ્યક્ત છે [અપ્રગટ છે પર્યય મહીં તેથી અહા !]
- (૫) * રે વ્યક્તપણું તેમજ અવ્યક્તપણું અહો મિશ્રિતરૂપે, પ્રતિભાસતા ભેળાં છતાં પણ સ્પર્શતો નહિ વ્યક્તને;
- * તેથી અહો આ જીવ તે 'અવ્યક્ત છે' [મુનિવર કહે,] [અવ્યક્ત'ના ષટ્ બોલના પંચમ કથનમાં આ રીતે.]
- (૬) * તે બાહ્ય ને અભ્યંતરે પોતે જ પોતાથી અહા! અનુભવ મહીં આવી રહ્યો છે સ્પષ્ટરૂપે પણ છતાં;
- * થઈને ઉદાસીન વ્યક્તિતા પ્રતિ તે પ્રકાશે છે અહા! 'અવ્યક્ત' છે જીવ તેથી એ થયું સિદ્ધ ષટ્ હેતુથી આ.
- (૮) અલિંગગ્રહણ : * આ રીત રસ, રૂપ, ગંધ તેમજ સ્પર્શ ને શબ્દો તથા સંસ્થાન, વ્યક્તપણું અહો જીવને નહિ હોવા છતાં;
- * પ્રત્યક્ષ છે નિજના જ સંવેદન તણા બળથી સદા, તેથી જણાતો જીવ નથી અનુમાનમાત્ર જ થી અહા!

- (૯) ચેતનાગુણવાળો : *
- * આ કારણે 'અલિંગગુણ' કહી અહો આ જીવને,
[જીવ ચેતનાગુણ છે' અહો આચાર્યશ્રી કહેતા હવે.]
ચૈતન્યગુણ વડે સદા અનુભવ થતો નિજનો અહો !
પરકાશતો તે અંતરંગે તેથી છે ગુણ જીવનો.
 - (૧) * કેવો અહો છે ચેતનાગુણ?—નાશ એ કરતો અહો!
સમસ્ત વિપ્રતિપત્તિનો એ, ચેતનાગુણ જીવનો.
 - (૨) * સહુ ભેદજ્ઞાની આત્મનો અનુભવ કરીને જાણતા,
આ ચેતનાગુણથી અહો પ્રત્યક્ષ થાતો આતમા.
 - (૩) * કરી ગ્રાસીભૂત સમસ્ત લોક-અલોકને આ ગુણ અહો!
અત્યંત સૌખ્ય વડે થઈને તૃપ્ત તૃપ્ત જ તે અહો!
* નિજ સ્વરૂપમાંથી બહાર જાવાનો નહીં ઉદ્દમ કરે,
તે સર્વકાળે માત્ર કિંચિત્ નહીં ચલિત થતો અને
 - (૪) * આ રીત અચલિત અન્ય દ્રવ્યોથી અસાધારણપણે
હોવાથી આ ચૈતન્યગુણ સ્વભાવભૂત છે—[જિન કહે.]
* આવો અહો પરમાર્થરૂપે જીવ ચેતનવંત જ,
નિર્મળપણે પરકાશતો એવો અહો ભગવાન જે;
* આ લોકમાં બસ એક, ટંકોટકીર્ણ, પરથી ભિન્ન તે,
[શાશ્વતપણે] જ્યોતિસ્વરૂપે જીવ વિરાજે ખરે.

ટીકા (સંક્ષિપ્ત)

- (૧) અરસ * જે જીવ છે તે ખરેખર પુદ્ગલદ્રવ્યથી અન્ય હોવાથી
* તેમાં રસગુણ નથી માટે અરસ છે.
- (૨) * પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણોથી પણ ભિન્ન હોવાથી
* પોતે પણ રસગુણ નથી માટે અરસ છે.
- (૩) * પરમાર્થે પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વામીપણું પણ તેને નહિ હોવાથી તે
* દ્રવ્યેન્દ્રિયના આલંબન વડે પણ રસ યાખતો નથી માટે અરસ છે.
- (૪) * પોતાના સ્વભાવની દ્રષ્ટિ વડે જોવામાં આવે તો ક્ષાયોપશમિક ભાવનો પણ તેને અભાવ
હોવાથી
* તે ભાવેન્દ્રિયના આલંબન વડે પણ રસ યાખતો નથી માટે અરસ છે.
- (૫) * સકલ વિષયોના વિશેષોમાં સાધારણ એવા એક જ સંવેદન-પરિણામરૂપ તેનો સ્વભાવ હોવાથી
* તે કેવળ એક રસવેદના પરિણામને પામીને રસ યાખતો નથી માટે અરસ છે.

(૬) * (તેને સમસ્ત જ્ઞેયોનું જ્ઞાન થાય છે પરંતુ) સકલ જ્ઞેયજ્ઞાયકના તાદાત્મ્યનો (-એકરૂપ થવાનો) નિષેધ હોવાથી

- * રસના જ્ઞાનરૂપે પરિણમતાં છતાં પણ પોતે રસરૂપે પરિણમતો નથી માટે અરસ છે.
- * આમ છ પ્રકારે રસના નિષેધથી તે અરસ છે.

(૨) અરૂપ, (૩) અગંધ, (૪) અસ્પર્શ :

- * [ઉપરોક્ત ન્યાયોથી [(છ પ્રકારના નિષેધપૂર્વક)] જીવને અરૂપ, અગંધ અને અસ્પર્શ પણ જાણવો,]

(૫) અશબ્દ : [ઉપરોક્ત ન્યાયોથી (૧) જીવમાં શબ્દ પર્યાય નથી, (૨) જીવ પોતે શબ્દપર્યાય નથી, (૩) દ્રવ્યેન્દ્રિયના અવલંબનથી શબ્દ સાંભળતો નથી, (૪) ભાવેન્દ્રિયના અવલંબનથી શબ્દ સાંભળતો નથી, (૫) કેવળ એક શબ્દવેદના પરિણામને પામીને શબ્દ સાંભળતો નથી અને (૬) પોતે શબ્દરૂપે પરિણમતો નથી; તેથી જીવ અશબ્દ છે.]

(૬) અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન* :- [અનિર્ દિષ્ટ]

(૧) * પુદ્ગલદ્રવ્ય વડે રચાયેલું જે શરીર તેના સંસ્થાન (આકાર)થી

- * જીવને સંસ્થાનવાળો કહી શકાતો નથી માટે જીવ અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન છે.

(૨) * પોતાના નિયત [અસંખ્યપ્રદેશી] સ્વભાવથી

- * અનિયત સંસ્થાનવાળા અનંત શરીરોમાં રહે છે માટે અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન છે.

(૩) * સંસ્થાનનામકર્મનો વિપાક (ફળ) પુદ્ગલોમાં જ કહેવામાં આવે છે.

(તેથી તેના નિમિત્તથી પણ આકાર નથી) માટે અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન છે.

(૪) * જુદા જુદા સંસ્થાનરૂપે પરિણમેલી સમસ્ત વસ્તુઓના સ્વરૂપ સાથે

- * જેની સ્વાભાવિક સંવેદનશક્તિ સંબંધિત (અર્થાત્ તદાકાર) છે [એટલે કે જુદા જુદા આકારવાળા અર્થોને જાણે છે] એવો હોવા છતાં પણ જેને સમસ્ત લોકના મિલાપથી (-સંબંધથી) રહિત [-પરના આકારના સંબંધથી રહિત]

- * નિર્મળ (જ્ઞાનમાત્ર) અનુભૂતિ થઈ રહી છે એવો હોવાથી

- * પોતે અત્યંતપણે સંસ્થાન વિનાનો છે. માટે અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન છે.

- * આમ ચાર હેતુથી સંસ્થાનનો નિષેધ કહ્યો.

- * [હવે આચાર્યશ્રી અવ્યક્તના છ બોલ કહેશે.]

(૭) અવ્યક્ત :- * (હવે 'અવ્યક્ત' લક્ષણને સિદ્ધ કરે છે :-)

૧- * છ દ્રવ્યસ્વરૂપ લોક જે જ્ઞેય છે અને વ્યક્ત છે

- * તેનાથી જીવ અન્ય છે માટે અવ્યક્ત છે.

૨- * કષાયોનો સમૂહ જે ભાવકભાવ વ્યક્ત છે.

- * તેનાથી જીવ અન્ય છે માટે અવ્યક્ત છે.
- ૩- * ચિત્સામાન્યમાં ચૈતન્યની સર્વવ્યક્તિઓ
- * નિમગ્ન (અંતરભૂત) છે માટે અવ્યક્ત છે
- ૪- * ક્ષણિક વ્યક્તિમાત્ર નથી [-પર્યાયમાં અપ્રગટ છે] માટે અવ્યક્ત છે.
- ૫- * વ્યક્તપણું તથા અવ્યક્તપણું ભેળાં મિશ્રિતરૂપે
- * તેને પ્રતિભાસવા છતાં પણ તે વ્યક્તપણાને સ્પર્શતો નથી
- * માટે અવ્યક્ત છે.

[અવ્યક્તના છ બોલના પંચમ કથનમાં આચાર્યશ્રીએ આમ કહ્યું છે]

- ૬- * પોતે પોતાથી જ બાહ્ય-અભ્યંતર
- * સ્પષ્ટ અનુભવાઈ રહ્યો હોવા છતાં
- * વ્યક્તપણા પ્રતિ ઉદાસીનપણે પ્રદ્યોતમાન (પ્રકાશમાન) છે
- * માટે અવ્યક્ત છે. આમ છ હેતુથી અવ્યક્તપણું સિદ્ધ કર્યું છે.

(૮) અલિંગગ્રહણ :-

- * આ પ્રમાણે રસ, રૂપ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ
- * સંસ્થાન અને વ્યક્તપણાનો અભાવ હોવા છતાં પણ
- * સ્વસંવેદનના બળથી પોતે સદા પ્રત્યક્ષ હોવાથી
- * અનુમાનગોચરપણાના અભાવને લીધે
- * (જીવને) અલિંગગ્રહણ કહેવામાં આવે છે.
- * [‘જીવ ચેતનાગુણ(વાળો) છે’ એમ આચાર્ય] હવે કહે છે.]

(૯) ચેતનાગુણવાળો :-

- * પોતાના અનુભવમાં આવતા ચેતનાગુણ વડે
- * સદાય અંતરંગમાં પ્રકાશમાન છે તેથી (જીવ) ચેતનાગુણવાળો છે.
- [જીવ ચેતનાગુણ વડે સદાય અંતરંગમાં અનુભવાય છે—પ્રકાશમાન છે.]

(i)- * કેવો છે ચેતનાગુણ? જે નાશ કરનારો છે [કોનો?]

- * સમસ્ત વિપ્રતિપત્તિઓનો (જીવને અન્ય પ્રકારે માનવારૂપ ઝગડાઓનો)

(ii) * જેણે પોતાનું સર્વસ્વ ભેદજ્ઞાની જીવોને સોંપી દીધું છે

[પરથી ભિન્ન પડીને સ્વનો અનુભવ જેણે કર્યો તે જાણે છે કે મારો આત્મા સીધો મારાથી જણાય એવો છે—પ્રવચન રત્નાકર ભાગ-૩, પાનું ૭૯]

(iii) * જે સમસ્ત લોકાલોકને ગ્રાસીભૂત કરીને

- * જાણે કે અત્યંત તૃપ્તિ વડે ઠરી ગયો હોય તેમ (અર્થાત્ અત્યંત સ્વરૂપ-સૌખ્ય વડે તૃપ્ત તૃપ્ત હોવાને લીધે)

- * સ્વરૂપમાંથી બહાર નીકળવાનો અનુદમી હોય તેમ)
- * સર્વ કાળે કિંચિત્ માત્ર પણ ચલાયમાન થતો નથી અને
- (iv) * એ રીતે સદાય જરા પણ નહિ ચળતું અન્ય દ્રવ્યથી અસાધારણપણું
- * હોવાથી જે (અસાધારણ) સ્વભાવભૂત છે [એમ જિનવર કહે છે.]
- * આવો ચૈતન્યરૂપ પરમાર્થસ્વરૂપ જીવ છે.
- * જેનો પ્રકાશ નિર્મળ છે એવો આ ભગવાન
- * આ લોકમાં એક, ટંકોત્કીર્ણ, [પરથી] ભિન્ન
- * [શાશ્વતપણે] જ્યોતિરૂપ બિરાજમાન છે.

કળશ-૩૫

ઉત્થાનિકા :-હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહી એવા આત્માના અનુભવની પ્રેરણા કરે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

- ૧) * ચિત્શક્તિથી રહિત અન્ય સકળ ભાવોને મૂળથી છોડીને અને
* પ્રગટપણે પોતાના ચિત્શક્તિમાત્ર ભાવનું અવગાહન કરીને
- ૨) * ભવ્ય આત્મા સમસ્ત પદાર્થ સમૂહ લોકના ઉપર
* સુંદર રીતે પ્રવર્તતા એવા આ એક કેવળ
- ૩) * અવિનાશી આત્માનો આત્મામાં જ અભ્યાસ કરો, સાક્ષાત્ અનુભવ કરો.
* [કરુણાભીના આચાર્યશ્રીની પૂર્વોક્ત (-ગાથા ૪૯માં વર્ણવેલા) આત્માના અભ્યાસની-
અનુભવની પ્રેરણા સૌ ભવ્યાત્માઓ ગ્રહો!]

કળશામૃત :-

- (૧) * ચિતશક્તિથી જે રહિત એવા સર્વ ભાવો છોડીને,
ચિતશક્તિ માત્ર જ ભાવને પરગટપણે અવગાહીને;
- (૨) * સુંદર રીતે, ભવ્યાત્માઓ, સર્વ લોક ઉપર અહો!
પ્રવર્તતા એવા [સ્વયં] આ એક કેવળ આત્મનો;
- (૩) * અવિનાશી આત્મામાં તમે સાક્ષાત્ સૌ અનુભવ કરો,
[કરુણાભીના આચાર્યની આ પ્રેરણા ભવ્યો ગ્રહો !]

કલશ-૩૬

ઉત્થાનિકા :-હવે ચિત્શક્તિથી અન્ય જે ભાવો છે તે બધા પુદ્ગલ દ્રવ્યસંબંધી છે એવી આગળની ગાથાઓની સૂચનિકારૂપે શ્લોક કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

- (૧) * ચૈતન્યશક્તિથી વ્યાપ્ત જેનો સર્વસ્વ-સાર છે એવો
* આ જીવ એટલો જ માત્ર છે [તે દેહ કે રાગાદિથી વ્યાપ્ત નથી];
- (૨) * આ ચિત્શક્તિથી શૂન્ય જે આ ભાવો છે
* તે બધાય પુદ્ગલજન્ય છે—પુદ્ગલના જ છે.

કલશામૃત :-

- (૧) * ચૈતન્યશક્તિથી વ્યાપ્ત જેનો સાર છે સંપૂર્ણ તે,
[નથી વ્યાપ્ત રાગાદિથી તે] બસ એટલો જીવમાત્ર છે;
- (૨) * ચિત્શક્તિથી છે શૂન્ય એવા આ સહુ જે ભાવ છે,
તે સર્વ પુદ્ગલજન્ય છે, પુદ્ગલતણા તેથી જ છે.

ગાથા ૫૦ થી ૫૫

ઉત્થાનિકા :-એવા એ ભાવોનું વ્યાખ્યાન છ ગાથાઓમાં કરે છે :-

- ગાથા :-
- * નથી વર્ણ જીવને, ગંધ નહિ, નહિ સ્પર્શ, રસ જીવને નહીં,
નહિ રૂપ કે ન શરીર, નહિ સંસ્થાન, સંહનને નહીં, ૫૦.
 - * નથી રાગ જીવને, દ્વેષ નહિ, વળી મોહ જીવને છે નહીં;
નહિ પ્રત્યયો, નહિ કર્મ કે નોકર્મ પણ જીવને નહીં; ૫૧.
 - * નથી વર્ગ જીવને, વર્ગણા નહિ, સ્પર્ધકો કંઈ છે નહીં;
અધ્યાત્મસ્થાન ન જીવને, અનુભાગસ્થાનો પણ નહીં. ૫૨.
 - * જીવને નથી કંઈ યોગસ્થાનો, બંધસ્થાનો છે નહીં;
નહિ ઉદયસ્થાનો જીવને, કો માર્ગણાસ્થાનો નહીં; ૫૩.
 - * સ્થિતિબંધસ્થાન ન જીવને, સંકલેશસ્થાનો પણ નહીં,
સ્થાનો વિશુદ્ધિ તણાં ન, સંયમલબ્ધિનાં સ્થાનો નહીં; ૫૪
 - * નથી જીવસ્થાનો જીવને, ગુણસ્થાન પણ જીવને નહીં;
પરિણામ પુદ્ગલ દ્રવ્યના આ સર્વ હોવાથી નક્કી. ૫૫

ટીકામૃત :-

- (૧)
- * નથી વર્ણ જીવને, ગંધ તેમજ સ્પર્શ, રસ જીવને નથી,
નથી રૂપ કે ન શરીર ને સંસ્થાન પણ જીવને નથી;
 - * નથી સંહનને કે રાગ-દ્વેષ, ન મોહ, પ્રત્યય પણ નથી,
નથી કર્મ કે નોકર્મ તેમજ વર્ગ પણ જીવને નથી;
 - * નથી વર્ગણા કે સ્પર્ધકો, અધ્યાત્મસ્થાનો પણ નથી,
અનુભાગસ્થાનો, યોગસ્થાનો, બંધસ્થાનો પણ નથી;
 - * નથી ઉદયસ્થાનો જીવને કો માર્ગણાસ્થાનો નથી,
સ્થિતિબંધસ્થાનો ને વળી સંકલેશસ્થાનો પણ નથી;
 - * સ્થાનો વિશુદ્ધિ તણાં ન સંયમલબ્ધિના સ્થાનો નથી,
જીવસ્થાન પણ જીવને નથી, ગુણસ્થાન પણ જીવને નથી.
- (૨) [કારણ કે-] * પુદ્ગલ તણાં પરિણામમય આ સર્વ ભાવ કહ્યાં અહીં,
તેથી બધાં તે ભિન્ન છે નિજ આત્મની અનુભૂતિથી.
- (૩) * આ રીત સહુ એ ભાવ નથી જીવના [અહો નિશ્ચયનયે,]
પરમાર્થથી તો જીવ આ ચૈતન્યશક્તિમાત્ર છે.

ટીકા : (સંક્ષિપ્ત; ફરીથી ગોઠવણી કરીને)

(૧) * જે [આ વિવિધ પ્રકારના] (૧) વર્ણ, (૨) ગંધ, (૩) સ્પર્શ, (૪) રસ, (૫) રૂપ, (૬) શરીર, (૭) સંસ્થાન, (૮) સંહનન, (૯) રાગ, (૧૦) દ્વેષ, (૧૧) મોહ, (૧૨) પ્રત્યય, (૧૩) કર્મ, (૧૪) નોકર્મ, (૧૫) વર્ગ, (૧૬) વર્ગણા, (૧૭) સ્પર્ધક, (૧૮) અધ્યાત્મસ્થાન, (૧૯) અનુભાગસ્થાન, (૨૦) યોગસ્થાન, (૨૧) બંધસ્થાન, (૨૨) ઉદયસ્થાન, (૨૩) માર્ગણાસ્થાન, (૨૪) સ્થિતિબંધસ્થાન, (૨૫) સંકલેશસ્થાન, (૨૬) વિશુદ્ધિસ્થાન, (૨૭) સંયમલબ્ધિસ્થાન, (૨૮) જીવસ્થાન અને (૨૯) ગુણસ્થાનો છે તે બધાય જીવને નથી.

(૨) કારણ કે— * તે [-તેઓ બધાં] પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી

* પોતાની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

(૩) * (આ પ્રમાણે આ બધાંય પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય ભાવો છે;

* તે બધા જીવના નથી.

* જીવ તો પરમાર્થે ચૈતન્યશક્તિમાત્ર છે.)

કળશ-૩૭

ઉત્થાનિકા :-હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-(થોડા ફેરફાર સાથે ફરીથી ગોઠવણ કરીને)

- (૧) * જે વર્ણાદિક અથવા રાગમોહાદિક ભાવો કહ્યાં
* તે બધાય આ પુરુષથી (-આત્માથી) ભિન્ન છે તેથી
- (૨) * અંતર્દ્રષ્ટિ વડે જોનારને એ બધા
* દેખાતા નથી, માત્ર એક જ
- (૩) * સર્વોપરી ચૈતન્યભાવસ્વરૂપ [સર્વોત્તમ]
* કેવળ એક અભેદરૂપ આત્મા જ દેખાય છે.

કળશામૃત :-

- (૧) * વર્ણાદિ કે રાગાદિ ને મોહાદિ ભાવો જે કહ્યાં,
તે સર્વ ભાવો ભિન્ન છે આ પુરુષથી તેથી સદા;
- (૨) * અંતર તણી દ્રષ્ટિ વડે જોનારને તેઓ બધાં,
નથી દેખવામાં આવતા, પણ માત્ર એક જ તત્ત્વ આ;
- (૩) * સર્વોપરી ચૈતન્યભાવસ્વરૂપ [સર્વોત્તમ] અહા !
બસ માત્ર એક અભેદરૂપ આ આત્માને દેખતા.

ગાથા-૫૬

ઉત્થાનિકા :-હવે શિષ્ય પૂછે છે કે જો આ વર્ણાદિકભાવો જીવના નથી તો અન્ય સિક્કાંત ગ્રંથોમાં 'તે જીવના છે' એમ કેમ કહ્યું છે? તેનો ઉત્તર ગાથામાં કહે છે :-

ગાથા :- * વર્ણાદિ ગુણસ્થાનાંત ભાવો જીવના વ્યવહારથી;
પણ કોઈ એ ભાવો નથી આત્મા તણા નિશ્ચય થકી. ૫૬

ટીકામૂલ :-

- (૧) વ્યવહારનય : * વ્યવહારનય પ્રવર્તન કરે, પર્યાયના આશ્રય વડે,
તેથી 'કસુંબી રંગ છે સફેદ વસ્ત્ર તણો'—કહે.
* ને કર્મના સંયોગવશ જીવના ઉપાધિક ભાવ જે,
'વર્ણાદિ છે જીવના'—અહી વ્યવહારનય નિરુપણ કરે.
- (૨) નિશ્ચયનય * પરમાર્થનય પ્રવર્તન કરે ધ્રુવ દ્રવ્યના આશ્રય વડે,
'વર્ણાદિ ભાવો જીવના નથી'—તેમ તે નિરુપણ કરે.
- (૩) સ્યાદ્વાદ : * 'વર્ણાદિ ગુણસ્થાનાંત ભાવો જીવના'—વ્યવહાર છે,
પણ 'જીવના નથી' નિશ્ચયે—સ્યાદ્વાદ એવો યોગ્ય છે.

ટીકા :- [Rearrangd with Explanation Added from પ્રવચન રત્નાકર-૩]

- (૧) * વ્યવહારનય પર્યાયાશ્રિત હોવાથી [વ્યવહારનય પર્યાયના આશ્રયે હોય છે તેથી તે]
* સફેદ રૂનું બનેલું વસ્ત્ર જે કસુંબા વડે રંગાયેલું છે એવા વસ્ત્રમાં ઔપાધિક ભાવ (-લાલ રંગ)ની જેમ [કસુંબા લાલ રંગને વસ્ત્રનો કહે છે તથા]
* પુદ્ગલના સંયોગવશે અનાદિકાળથી જેનો બંધપર્યાય પ્રસિદ્ધ છે [-અનાદિકાળથી કર્મપુદ્ગલના સંયોગવશે જીવના બંધ પર્યાય છે.]
* એવા જીવના ઔપાધિક ભાવ (-વર્ણાદિક)ને અવલંબીને પ્રવર્તતો થકો, (તે વ્યવહારનય) બીજાના ભાવને ઉત્પન્ન કરે છે. [વર્ણાદિ ભાવોને જીવના કહે છે]
- (૨) * અને નિશ્ચયનય દ્રવ્યના આશ્રયે હોવાથી, 'કેવળ એક જીવના સ્વાભાવિકભાવને અવલંબીને પ્રવર્તતો થકો, બીજાના ભાવને જરા પણ બીજાનો નથી કહેતો, નિષેધ કરે છે. [નિશ્ચયનય ત્રિકાળી દ્રવ્યના આશ્રયે હોય છે તેથી] [વર્ણાદિને જીવના ભાવ કહેતો નથી.]
- (૩) * માટે વર્ણથી માંડીને ગુણસ્થાનપર્યંત જે ભાવો છે તે વ્યવહારથી જીવના છે અને નિશ્ચયથી જીવના નથી એવું (ભગવાનનું સ્યાદ્વાદ) કથન યોગ્ય છે.

ગાથા-૫૭

ઉત્થાનિકા :-હવે વળી પૂછે છે કે વર્ણાદિક નિશ્ચયથી જીવના કેમ નથી તેનું કારણ કહો. તે પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા :- * આ ભાવ સહ સંબંધ જીવનો ક્ષીરનીરવત્ જાણવો;
ઉપયોગગુણથી અધિક તેથી જીવના નહિ ભાવ કો. ૫૭.

ટીકામૂત :-

- (૧) * જળ-દૂધનું બસ એક ક્ષેત્રે હોય અવગાહન ભલે,
જળથી જુદું છે દૂધ તેના દૂધપણને કારણે;
* તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ છે જ્યમ અગ્નિને ગરમી થકી,
તાદાત્મ્ય નથી જળ-દૂધમાં ને તેથી જળ દૂધનું નથી.
- (૨) * ત્યમ વર્ણ આદિક જીવ સાથે એકક્ષેત્રે હો ભલે,
જીવ ભિન્ન છે વર્ણાદિથી ઉપયોગ ગુણને કારણે;
* તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ છે જ્યમ અગ્નિને ગરમી થકી,
તાદાત્મ્ય નથી વર્ણાદિ-જીવને તેથી તે જીવના નથી.

ટીકા :-

- (૧) * જેમ—જળમિશ્રિત દૂધનો, જળ સાથે પરસ્પર અવગાહસ્વરૂપ સંબંધ હોવા છતાં,
* સ્વલક્ષણભૂત જે દૂધપણું-ગુણ તે વડે વ્યાપ્ત હોવાને લીધે દૂધ જળથી અધિકપણે પ્રતીત થાય છે; તેથી
* જળ સાથે દૂધનો સંબંધ નહિ હોવાથી નિશ્ચયથી જળ-દૂધનું નથી;
- (૨) * તેવી રીતે, વર્ણાદિક પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામો સાથે મિશ્રિત આ આત્માનો, પુદ્ગલદ્રવ્ય સાથે પરસ્પર અવગાહસ્વરૂપ સંબંધ હોવા છતાં
* સ્વલક્ષણભૂત ઉપયોગગુણ વડે વ્યાપ્ત હોવાને લીધે આત્મા સર્વ દ્રવ્યોથી અધિકપણે પ્રતીત થાય છે; તેથી
* જેવો અગ્નિનો ઉષ્ણતા સાથે તાદાત્મ્યસ્વરૂપ સંબંધ છે
* તેવો વર્ણાદિક સાથે આત્માનો સંબંધ નહિ હોવાથી, નિશ્ચયથી વર્ણાદિક પુદ્ગલ પરિણામો આત્માના નથી.

ગાથા—૫૮-૫૯-૬૦

ઉત્થાનિકા :-હવે વળી પૂછે છે કે આ રીતે તો વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયને વિરોધ આવે છે; અવિરોધ કઈ રીતે કહેવામાં આવે છે? તેનો ઉત્તર દ્રષ્ટાંત દ્વારા ત્રણ ગાથાઓમાં કહે છે :-

- ગાથા :-
- * દેખી લૂંટાતું પંથમાં કો', 'પંથ આ લૂંટાય છે'—
બોલે જનો વ્યવહારી, પણ નહિ પંથ કો લૂંટાય છે; ૫૮.
 - * ત્યમ વર્ણ દેખી જીવમાં કર્મો અને નોકર્મનો,
ભાષે જિનો વ્યવહારથી 'આ વર્ણ છે આ જીવનો.' ૫૯.
 - * એમ ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ ને સંસ્થાન, દેહાદિક જે,
નિશ્ચયતણા દ્રષ્ટા બધું વ્યવહારથી તે વર્ણવે. ૬૦.

ટીકામૃત :-

- (૧) * માર્ગે જતા કો' સાર્થને' દેખી લૂંટાતો જન કહે
કે 'માર્ગ આ લૂંટાય છે' ઉપચારથી વ્યવહારી તે;
- સાર્થ = સંઘ
- * આકાશના કો' ભાગરૂપ ન માર્ગ લૂંટાતો ખરે,
પણ સાર્થની સ્થિતિ માર્ગમાં હોવાથી આ ઉપચાર છે.
- (૨) * ત્યમ જીવ સાથે બંધસ્થિતિ પામેલ નોકર્મો અને
કર્મો તણો જે વર્ણ છે, 'તે વર્ણ જીવનો છે'—કહે.
- * એ કારણે કે કર્મ ને નોકર્મ જીવમાં સ્થિત છે,
એવું કથન સર્વજનું ઉપચારથી, પણ જીવ તે
 - * અમૂર્ત છે, ઉપયોગ ગુણથી અધિક છે સહુથી અને
જીવને નથી કો' વર્ણ તેથી, તેમ નિશ્ચયનય કહે.
- (૩) [તેવી રીતે] * 'વર્ણાદિ ગુણસ્થાનાંત ભાવો જીવના છે'—જિન કહે
વ્યવહારથી, પણ નિશ્ચયે જીવનો અમૂર્ત સ્વભાવ છે;
- * ઉપયોગ ગુણ વડે અધિક છે જીવ સર્વે દ્રવ્યથી,
ને વર્ણ આદિક ભાવ સહ તદ્ગુણતા તેને નથી.
 - * 'વર્ણાદિ સર્વે ભાવ જીવ તણા નથી'—નિશ્ચયનયે,
'તેઓ સહુ છે જીવના' વ્યવહારથી કહેવાય છે.

ટીકા :- [Slightly rearranged]

- (૧) * જેમ માર્ગે નીકળેલા કોઈ સાર્થને (સંઘને) લૂંટાતો દેખીને
* 'આ માર્ગે લૂંટાય છે' એમ વ્યવહારીજનો કહે છે,

- * તોપણ નિશ્ચયથી જોવામં આવે તો જે આકાશના અમુક ભાગસ્વરૂપ છે એવો માર્ગ તો કોઈ લૂંટાતો નથી;
- * [પરંતુ] સાર્થની માર્ગમાં સ્થિતિ હોવાથી તેનો ઉપચાર કરીને [આમ કહેવાય છે]
- (૨) * તેવી રીતે, જીવમાં બંધપર્યાયની સ્થિતિ પામેલો (રહેલો)
 - * કર્મ અને નોકર્મનો વર્ણ દેખીને, ‘જીવનો આ વર્ણ છે’ એમ
 - * (કર્મ-નોકર્મના) વર્ણની (બંધપર્યાયથી) જીવમાં સ્થિતિ હોવાથી તેનો ઉપચાર કરીને
 - * ભગવાન અર્હંતદેવો વ્યવહારથી જણાવે છે, તોપણ નિશ્ચયથી
 - * સદાય જેનો અમૂર્ત સ્વભાવ છે અને જે ઉપયોગ ગુણ વડે અન્ય દ્રવ્યોથી અધિક છે એવા
 - * જીવનો કોઈ વર્ણ નથી [એમ નિશ્ચયનય કહે છે] .
- (૩) * એ પ્રમાણે ગંધ, રસ, સ્પર્શ, રૂપ, શરીર, સંસ્થાન, સંહનન, રાગ, દ્વેષ, મોહ, પ્રત્યય, કર્મ, નોકર્મ, વર્ગ, વર્ગણા, સ્પર્ધક, અધ્યાત્મસ્થાન, અનુભાગસ્થાન, યોગસ્થાન, બંધસ્થાન, ઉદયસ્થાન, માર્ગણાસ્થાન, સ્થિતિબંધસ્થાન, સંકલેશસ્થાન, વિશુદ્ધિસ્થાન, સંયમલબ્ધિસ્થાન, જીવસ્થાન અને ગુણસ્થાન—એ બધાય (ભાવો) વ્યવહારથી અર્હંતદેવો જીવના કહે છે,
 - * તોપણ નિશ્ચયથી, સદાય અમૂર્ત સ્વભાવ છે અને
 - * જે ઉપયોગ ગુણ વડે અન્યથી અધિક છે એવા જીવના તે સર્વ નથી,
 - * કારણ કે એ વર્ણાદિ ભાવોને અને જીવને તાદાત્મ્યલક્ષણસંબંધનો અભાવ છે.
 - * [આ રીતે નક્કી થયું કે નિશ્ચયનયથી વર્ણાદિ ગુણસ્થાનાંત ભાવો જીવના નથી.
 - * પરંતુ તેઓ સહુ જીવના છે એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે.]

ગાથા-૬૧

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે વર્ણાદિક સાથે જીવનો તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધ કેમ નથી? તેનો ઉત્તર કહે છે :-

ગાથા :- * સંસારી જીવને વર્ણ આદિ ભાવ જે સંસારમાં,
સંસારથી પરિમુક્તને નહિ ભાવ કો વર્ણાદિના. ૬૧.

ટીકામૂત :-

- (૧) * સર્વે અવસ્થાઓ મહીં જે ભાવસ્વરૂપે હોય ને,
કોઈ અવસ્થામાં નહીં છોડે કદી તે સ્વરૂપને;
* કહેવાય છે તાદાત્મ્ય, તે વસ્તુ અને તે ભાવમાં,
[નિશ્ચયનયે સમજાવીયું તાદાત્મ્યલક્ષણને અહા!]
- (૨) [તેથી] * સર્વે અવસ્થાઓ મહીં વર્ણાદિ ભાવો વ્યાપતા,
કોઈ અવસ્થામાં રહે તે ભાવથી જે રહિત ના;
* એવા અહો પુદ્ગલદરવ ને વર્ણ આદિક ભાવમાં,
તાદાત્મ્યલક્ષણનો અહો સંબંધ છે [જિનવચનમાં.]
- (૩) [અને જોકે] * સંસાર'વસ્થામાં' કથંચિત વ્યાપ્ત છે વર્ણાદિથી,
ને વ્યાપ્તિ વર્ણાદિ તણીથી રહિત જે હોતો નથી;
* પણ મોક્ષ'વસ્થામાં** રહિત છે વ્યાપ્તિથી વર્ણાદિની
સંપૂર્ણ રીતે, ને નથી જે વ્યાપ્ત વર્ણાદિ થકી.
* આવા અહો જીવદ્રવ્ય ને વર્ણાદિ સર્વે ભાવથી,
કોઈ પ્રકારે પણ અહા તાદાત્મ્યસ્વરૂપપણું નથી.

* સંસાર'વસ્થામાં = સંસાર-અવસ્થામાં

** મોક્ષ'વસ્થામાં = મોક્ષ-અવસ્થામાં

ટીકા :-

(૧) * જે નિશ્ચયથી બધીયે અવસ્થાઓમાં તદ્-આત્મકપણાથી અર્થાત્ જે સ્વરૂપપણાથી વ્યાપ્ત હોય અને

* તદ્-આત્મકપણાની અર્થાત્ તે સ્વરૂપપણાની વ્યાપ્તિથી રહિત ન હોય,

* તેનો તેમની સાથે તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધ હોય છે.

* (જે વસ્તુ સર્વ અવસ્થાઓમાં જે ભાવોસ્વરૂપ હોય અને

* કોઈ અવસ્થામાં તે ભાવોસ્વરૂપપણું છોડે નહિ,

* તે વસ્તુનો તે ભાવોની સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ હોય છે.)

* [આ રીતે નિશ્ચયનયથી તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધને જિનાગમમાં સમજાવ્યો છે.]

- (૨) * માટે બધીયે અવસ્થાઓમાં જે વર્ણાદિકસ્વરૂપણાથી વ્યાપ્ત હોય છે અને
- * વર્ણાદિકસ્વરૂપણાની વ્યાપ્તિથી રહિત હોતું નથી,
 - * એવા પુદ્ગલનો વર્ણાદિ ભાવોની સાથે
 - * તાદાત્મ્યલક્ષ્ય સંબંધ છે; [એવું જિનવચન છે.]
- (૩) * જો કે સંસારઅવસ્થામાં કથંચિત્ વર્ણાદિકસ્વરૂપણાથી વ્યાપ્ત હોય છે અને
- * વર્ણાદિકસ્વરૂપણાની વ્યાપ્તિથી રહિત હોતો નથી,
 - * તોપણ મોક્ષ-અવસ્થામાં જે સર્વથા વર્ણાદિકસ્વરૂપણાની વ્યાપ્તિથી રહિત હોય છે
 - * અને વર્ણાદિકસ્વરૂપણાથી વ્યાપ્ત હોતો નથી
 - * એવા જીવનો વર્ણાદિભાવોની સાથે
 - * તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધ કોઈપણ પ્રકારે નથી.

ગાથા-૬૨

ઉત્થાનિકા :-હવે, જીવનું વર્ણાદિક સાથે તાદાત્મ્ય છે એવો મિથ્યા અભિપ્રાય કોઈ કરે તેમાં આ દોષ છે એમ ગાથામાં કહે છે :-

ગાથા :- * આ ભાવ સર્વે જીવ છે જો એમ તું માને કદી,
તો જીવ તેમ અજીવમાં કંઈ ભેદ તુજ રહેતો નથી. ૬૨.

ટીકામૃત :-

- (૧) * જ્યમ પ્રગટતી ક્રમસર અને વ્યય પામતી પર્યય વડે;
જો વર્ણ આદિક ભાવ પુદ્ગલદ્રવ્ય સાથ સદા રહે;
- (૨) * ને તેથી પુદ્ગલ-વર્ણના તાદાત્મ્યની સિદ્ધિ કરે,
ત્યમ પ્રગટતી ક્રમસર અને વ્યય પામતી પર્યય વડે;
* જો વર્ણ આદિક ભાવ આ જીવદ્રવ્ય સાથ સદા રહે,
ને તેથી જીવ-વર્ણાદિના તાદાત્મ્યની સિદ્ધિ કરે;
* જેનો અહો અભિપ્રાય છે એવા જનોના મત વિષે,
વર્ણાદિસ્વરૂપપણા તણી પ્રાપ્તિ થશે જીવદ્રવ્યને;
* ને તેથી પુદ્ગલ-જીવ બંને પામશે અવિશેષને,
એ રીત જીવથી અન્ય કોઈ ભિન્ન પુદ્ગલ નહીં રહે;
* તેનાથી જરૂર અભાવને આ જીવદ્રવ્ય જ પામશે [!]
આ દોષ છે જીવ-વર્ણ આદિક ભાવના તાદાત્મ્યને.

ટીકા :- [Slightly Rearranged]

- (૧) * જેમ અનુક્રમે આવિર્ભાવ (પ્રગટ થવું, ઊપજવું) અને તિરોભાવ (ઢંકાવું, નાશ થવું) પામતી એવી તે તે વ્યક્તિઓ વડે (અર્થાત્ પર્યાયો વડે)
* જો વર્ણાદિક ભાવો પુદ્ગલદ્રવ્યની સાથે સાથે રહેતા થકા,
- (૨) * પુદ્ગલનું વર્ણાદિ સાથે તાદાત્મ્ય જાહેર કરે છે, વિસ્તારે છે
* તેવી રીતે અનુક્રમે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પામતી એવી
* તે તે વ્યક્તિઓ વડે વર્ણાદિભાવો જીવની સાથે સાથે રહેતા થકા,
* જીવનું વર્ણાદિ સાથે તાદાત્મ્ય જાહેર કરે છે, વિસ્તારે છે.
* એમ જેનો અભિપ્રાય છે તેના મતમાં,
* અન્ય બાકીના દ્રવ્યોથી અસાધારણ એવું વર્ણાદિક સ્વરૂપપણું—કે જે પુદ્ગલનું લક્ષણ છે—
તેનો જીવ વડે અંગીકાર કરવામાં આવતો હોવાથી,
* જીવ-પુદ્ગલના અવિશેષનો પ્રસંગ આવે છે,
* અને તેમ થતાં પુદ્ગલદ્રવ્યથી ભિન્ન એવું કોઈ જીવદ્રવ્ય નહિ રહેવાથી,
* જીવનો જરૂર અભાવ થાય છે.
* [જીવનું વર્ણાદિક ભાવો સાથે તાદાત્મ્ય છે' એવા મિથ્યા અભિપ્રાયમાં આવો દોષ આવે છે.]

ગાથા-૬૩-૬૪

ઉત્થાનિકા :-હવે, “માત્ર સંસાર-અવસ્થામાં જ જીવને વર્ણાદિક સાથે તાદાત્મ્ય છે” એવા અભિપ્રાયમાં પણ આ જ દોષ આવે છે એમ કહે છે :-

ગાથા :- * વર્ણાદિ છે સંસારી જીવના એમ જો તુજ મત બને,
સંસારમાં સ્થિત સૌ જીવો પામ્યા તદા રૂપીત્વને; ૬૩
* એ રીત પુદ્ગલ તે જ જીવ, હે મૂઢમતિ! સમલક્ષણે,
ને મોક્ષપ્રાપ્ત થતાંય પુદ્ગલદ્રવ્ય પામ્યું જીવત્વને! ૬૪.

ટીકામૃત :- (૧) * “વર્ણાદિ સાથે જીવને તાદાત્મ્ય જો સંસારમાં” —
તો તેમના મતમાં ‘રૂપી’ ઠરશે જીવો સંસારના !
(૨) * રૂપીત્વ છે કો’ દ્રવ્યનું લક્ષણ અસાધારણ અહા!
રૂપીત્વ જેને હોય તેથી હોય તે જીવ જ સદા;
(૩) * પણ ‘રૂપી’ના લક્ષણ વડે તો પુદ્ગલ જ લક્ષિત છે,
પુદ્ગલ સ્વયં છે જીવ તેથી અન્ય કો’ નહીં જીવ છે.
(૪) * ને તેમ થાતાં મોક્ષમાં પુદ્ગલદરવ પણ જીવ ઠરે,
પુદ્ગલદરવ વિણ અન્ય કોઈ દ્રવ્ય જીવ નહીં ઠરે!
(૫) * સર્વે અવસ્થામાં થતું લક્ષિત નિજ લક્ષણ વડે,
હાનિ-ઘસારો પામતું નહિ દ્રવ્ય તો નિત્ય જ રહે.
(૬) * આ રીત “જીવ-વર્ણાદિને તાદાત્મ્ય છે”—એ મત વિષે
પણ, પુદ્ગલોથી ભિન્ન એવું જીવદ્રવ્ય નહીં રહે;
(૭) * ને તેથી જીવદરવ તણો જ અભાવ [પૂર્ણ રીતે] થશે !
[વર્ણાદિ-જીવતાદાત્મ્યની સિદ્ધિ થતી નથી આ રીતે.]

ટીકા :-

(૧) * વળી સંસાર-અવસ્થામાં જીવને વર્ણાદિ ભાવો સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ છે એવો જેનો અભિપ્રાય છે,
* તેના મતમાં સંસાર-અવસ્થા વખતે જીવ અવશ્ય રૂપીપણાને પામે છે, અને
(૨) * રૂપીપણું તો કોઈ દ્રવ્યનું, બાકીના દ્રવ્યોથી અસાધારણ એવું લક્ષણ છે.
* માટે રૂપીપણા (લક્ષણ)થી લક્ષિત (લક્ષ્યરૂપ થતું, ઓળખાતું) જે કાંઈ હોય તે જીવ છે.
(૩) * રૂપીપણાથી લક્ષિત તો પુદ્ગલદ્રવ્ય જ છે.
* એ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્ય જ પોતે જીવ છે, પણ તે સિવાય બીજો કોઈ જીવ નથી.
(૪) * આમ થતાં, મોક્ષ-અવસ્થામાં પણ પુદ્ગલદ્રવ્ય જ પોતે જીવ (ઠરે) છે,
* પણ તે સિવાય બીજો કોઈ જીવ (ઠરતો) નથી;

- (૫) * કારણ કે સદાય પોતાના સ્વલક્ષણથી લક્ષિત એવું દ્રવ્ય બધીયે અવસ્થાઓમાં
* હાનિ અને ઘસારો નહિ પામતું હોવાથી અનાદિ-અનંત હોય છે.
- (૬) * આમ થવાથી, તેના મતમાં પણ (અર્થાત્ સંસાર-અવસ્થામાં જ જીવનું વર્ણાદિક સાથે તાદાત્મ્ય માનનારાના મતમાં પણ);
* પુદ્ગલોથી ભિન્ન એવું જીવદ્રવ્ય નહિ રહેવાથી,
- (૭) * જીવનો જરૂર અભાવ થાય છે.
* [આ રીતે જીવ અને વર્ણાદિ ભાવોના તાદાત્મ્યની સિદ્ધિ થતી નથી.]

ગાથા-૬૫-૬૬

ઉત્થાનિકા :-આ રીતે સિદ્ધ થયું કે વર્ણાદિકભાવો જીવ નથી, એમ હવે કહે છે :-

- ગાથા :- * જીવ એક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુર-પંચેન્દ્રિય, બાદર, સૂક્ષ્મ ને
પર્યાપ્ત આદિ નામકર્મ તણી પ્રકૃતિ છે ખરે. ૬૫.
* પ્રકૃતિ આ પુદ્ગલમયી થકી કરણરૂપ થતાં અરે,
રચના થતી જીવસ્થાનની જે, જીવ કેમ કહાય તે? ૬૬

ટીકામૃત :-

- (૧) * કરણ-કર્મ અભિન્ન હોવાથી અહો નિશ્ચયનયે,
જેના વડે જે થાય છે તે બેય એક જ હોય છે.
(૨) * સુવર્ણપત્ર સુવર્ણથી જ સદા થતું એ કારણે,
સોનું જ છે સુવર્ણપત્ર અને નથી કંઈ અન્ય તે;
(૩) * ત્યમ સૂક્ષ્મ, બાદર, એક ઇન્દ્રિ આદિ સહુ જીવસ્થાન જે,
તે નામકર્મની પ્રકૃતિ પુદ્ગલમયીથી થાય છે;
(૪) * ને તેથી સહુ જીવસ્થાન પુદ્ગલ છે, નથી સહુ જીવ તે,
ને નામકર્મની પ્રકૃતિ પુદ્ગલમયી-સુપ્રસિદ્ધ છે
(૫) * આગમ મહી, અનુમાનથી પણ તેમ જાણી શકાય છે,
એ કારણે કે શરીર આદિ ભાવ મૂર્તિક છે ખરે;
(૬) * તે કર્મપ્રકૃતિથી થયેલા કાર્ય હોવાને લીધે,
પુદ્ગલપણું છે તેમને અનુમાન એમ થઈ શકે.
(૭) * એવી જ રીતે ગંધ, રસ ને સ્પર્શ તેમજ રૂપ ને,
છે શરીર ને સંસ્થાન, સંહન* પણ રચિત કર્મો વડે;

* સંહન=સંહનન

- (૮) * પુદ્ગલમયી જે નામકર્મ તણી પ્રકૃતિ [અનેક] છે,
તે કારણે તેઓ બધાં પુદ્ગલદરવથી અભિન્ન છે.
(૯) * આ રીત જ્યમ જીવસ્થાન પુદ્ગલ તેમ પણ રસ, ગંધ ને,
સ્પર્શાદિ સર્વે ભાવને પુદ્ગલમય જ તું જાણજે.
(૧૦) * વર્ણાદિ ગુણસ્થાનાંત ભાવો આ રીતે નથી જીવ એ,
સિદ્ધાંત છે નિશ્ચય તણો [-આચાર્યશ્રીનું વચન છે.]

ટીકા :-

- (૧) * નિશ્ચયનયે કર્મ અને કરણનું અભિન્નપણું હોવાથી,
* જે જેના વડે કરાય છે (-થાય છે) તે તે જ છે—એ સમજીને (નિશ્ચય કરીને),

- (૨) * જેમ સુવર્ણનું પાનું સુવર્ણ વડે કરાતું (-થતું) હોવાથી
 * સુવર્ણ જ છે, બીજું કાંઈ નથી.
- (૩) * તેમ જીવસ્થાનો બાદર, સૂક્ષ્મ, એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત
 * નામની પુદ્ગલમયી નામકર્મની પ્રકૃતિઓ વડે કરાતાં (-થતાં)
- (૪) * હોવાથી પુદ્ગલ જ છે, જીવ નથી.
 * અને નામકર્મની પ્રકૃતિઓનું પુદ્ગલમયપણું તો આગમથી પ્રસિદ્ધ છે તથા
- (૫) * અનુમાનથી પણ જાણી શકાય છે
 * કારણ કે પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવતા શરીર, આદિ જે મૂર્તિક ભાવો છે
- (૬) * તે કર્મપ્રકૃતિઓના કાર્ય હોવાથી
 * પુદ્ગલમય છે એમ અનુમાન થઈ શકે છે.
- (૭) * એવી રીતે ગંધ, રસ, સ્પર્શ, રૂપ,
 * શરીર, સંસ્થાન અને સંહનન તેઓ પણ
- (૮) * પુદ્ગલમય નામકર્મની પ્રકૃતિઓ વડે રચાયાં (-બન્યા) હોવાથી
 * પુદ્ગલથી અભિનન છે;
- (૯) * તેથી માત્ર જીવસ્થાનોને પુદ્ગલમય કહેતાં [તેમ રસ, ગંધ અને] [સ્પર્શાદિ] આ બધાં પણ પુદ્ગલમય કહ્યાં સમજવાં.
- (૧૦) * માટે વર્ણાદિક [-વર્ણથી લઈને ગુણસ્થાન સુધીના ભાવો] જીવ નથી એમ નિશ્ચયનયનો સિદ્ધાંત છે [એમ આચાર્યશ્રીનું વચન છે.]

કલશ-૩૮

ઉત્થાનિકા :-અહીં આ અર્થનું કલશરૂપ કાવ્ય કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

- (૧) * જે વસ્તુથી જે ભાવ બને, તે ભાવ તે વસ્તુ જ છે
* કોઈ રીતે અન્ય વસ્તુ નથી [એ આગમનું વચન છે];
- (૨) * જેમ જગતમાં સોનાથી બનેલી મ્યાનને લોકો
* સોનું જ દેખે છે, કોઈ રીતે તરવાર દેખતા નથી.

કલશામૃત :-

- (૧) * જે વસ્તુથી જે ભાવ બનતો, ભાવ તે વસ્તુ જ છે;
કોઈ રીતે નથી અન્ય વસ્તુ, [આગમતણું એ કથન છે];
- (૨) * જ્યમ જગતમાં સોનાથી બનતા, મ્યાનને લોકો ખરે;
સોનું જ દેખે છે, નથી તરવારને કો'પણ રીતે.
- [ઉપસંહાર :] * ['ષટ્કાયના જીવો' ખરેખર તેથી 'જીવ' નથી અરે!
છે જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ જેને 'જીવતત્ત્વ' કથાય છે.]

કળશ-૩૯

ઉત્થાનિકા :-વળી બીજો કળશ કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-

- ૧) * અહો જ્ઞાનીજનો! આ વર્ણાટિક ગુણસ્થાનપર્યત ભાવો છે
* તે બધાય એક પુદ્ગલની પર્યાય જાણો;
- ૨) * માટે આ ભાવો પુદ્ગલ જ હો, આત્મા ન હો,
* કારણ કે આત્મા તો વિજ્ઞાનઘન છે, જ્ઞાનનો પુંજ છે,
- ૩) * તેથી આ વર્ણાટિક ભાવોથી અન્ય જ છે,
* [આ રીતે અહીં આચાર્યશ્રીએ ભેદજ્ઞાનને ધૂંટાવ્યું છે.]

કળશામૃત :-

- ૧) * વર્ણાટિક ગુણસ્થાનાંત આ ભાવો અહો જ્ઞાની જનો!
તે સર્વને બસ એક પુદ્ગલની જ રચના જાણજો;
- ૨) * તેથી સહુએ ભાવ આ પુદ્ગલ જ હો, આત્મા ન હો;
છે આત્મા વિજ્ઞાનઘન ને પુંજ છે એ જ્ઞાનનો;
- ૩) * ને તેથી આ વર્ણાટિકી આત્મા [ખરેખર] અન્ય છે,
[આ રીતે ભેદવિજ્ઞાનની દ્રઢતા કરાવી મુનિવરે.]

ગાથા-૬૭

ઉત્થાનિકા :-હવે, આ જ્ઞાનઘન આત્મા સિવાય જે કંઈ છે તેને જીવ કહેવું તે સર્વ વ્યવહારમાત્ર છે એમ કહે છે :-

ગાથા :- * પર્યાપ્ત, અણપર્યાપ્ત, જે સૂક્ષ્મ અને બાદર બધી, કહી જીવસંજ્ઞા દેહને તે સૂત્રમાં વ્યવહારથી. ૬૭.

ટીકામૃત :-

- (૧) * સૂક્ષ્મ, બાદર, એકથી પંચેન્દ્રિ, અણપર્યાપ્ત ને, પર્યાપ્ત—એવી દેહની સંજ્ઞા કહી છે જીવને.
- (૨) * પરની પ્રસિદ્ધિને લીધે સૂત્રે કર્યો વ્યવહાર એ, ‘ઘીના ઘડા’ની જેમ જે ન કંઈ પ્રયોજન અર્થ છે.
- (૩) આ વાતને * જ્યમ જન્મથી કોઈ પુરુષ બસ જાણતો ‘ઘીનો ઘડો’ સ્પષ્ટ કરે છે ને તે સિવા નહિ અન્ય કોઈ પણ ઘડાને જાણતો;
- (૪) * સમજાવવા “ઘીનો ઘડો” છે માટીમય ધીમય નથી; છે આ ઘડો “ઘીનો ઘડો”—કહેવું પડે વ્યવહારથી,
- (૫) * એ કારણે કે પુરુષને “ઘીનો ઘડો” જ પ્રસિદ્ધ છે; [આ રીત કહી દ્રષ્ટાંત સમજાવે હવે સિક્ષાંતને.]
- (૬) * તેવી રીતે અણશુદ્ધ જીવ જ છે પ્રસિદ્ધ અબુધને, પણ શુદ્ધ જીવ પ્રસિદ્ધ નથી અનાદિથી સહુ જીવને;
- (૭) * તેવા જીવોને શુદ્ધ જીવના સ્વરૂપને સમજાવવા, “વર્ણાદિસહ છે જીવ” જે આ જ્ઞાનમય છે તે અહા!
- (૮) * ‘વર્ણાદિમય જીવ છે નહિ’, વ્યવહારથી કહેવાય છે, એ કારણે કે “વર્ણમય જીવ” છે પ્રસિદ્ધ અબુધને.

ટીકા :-

- (૧) * બાદર, સૂક્ષ્મ, એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત એ દેહની સંજ્ઞાઓને (નામોને) સૂત્રમાં જીવસંજ્ઞાપણે કહી છે,
- (૨) * તે, પરની પ્રસિદ્ધિને લીધે, “ઘીના ઘડા”ની જેમ વ્યવહાર છે—
* કે જે વ્યવહાર અપ્રયોજનર્થ છે (અર્થાત્ તેમાં પ્રયોજનભૂત વસ્તુ નથી).
* (એ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે.)
- (૩) * જેમ કોઈ પુરુષને જન્મથી માંડીને ‘ઘીનો ઘડો’ જ પ્રસિદ્ધ હોય,
* તે સિવાય બીજા ઘડાને તે જાણતો ન હોય,
- (૪) * તેને સમજાવવા ‘જે આ “ઘીનો ઘડો” છે તે માટીમય છે, ધીમય નથી’

- * એમ (સમજાવનાર વડે) ઘડામાં “ઘીના ઘડા”નો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે,
- (૫) * કારણ કે પેલા પુરુષને “ઘીનો ઘડો” જ પ્રસિદ્ધ (જાણીતો) છે;
[આમ દ્રષ્ટાંત કહીને હવે આચાર્યશ્રી સિદ્ધાંત સમજાવે છે.]
- (૬) * તેવી રીતે, આ અજ્ઞાની લોકને અનાદિ સંસારથી માંડીને ‘અશુદ્ધ જીવ’ જ પ્રસિદ્ધ છે,
* શુદ્ધ જીવને તે જાણતો નથી,
- (૭) * તેને સમજાવવા (-શુદ્ધ જીવનું જ્ઞાન કરાવવા)
* જે આ “વર્ણાદિમાન (વર્ણાદિવાળો) જીવ” છે તે જ્ઞાનમય છે,
- (૮) * વર્ણાદિમય નથી’ એમ (સૂત્ર વિષે) જીવમાં વર્ણાદિમાનપણાનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે.

કલશ-૪૦

ઉત્થાનિકા :-હવે, આ જ અર્થનું કલશરૂપ કાવ્ય કહે છે.

શ્લોકાર્થ :-

- (૧) * જો “ધીનો ઘડો” એમ કહેતાં પણ ઘડો છે
* તે ધીમય નથી (-માટીમય જ છે),
(૨) * તો તેવી રીતે “વર્ણાદિવાળો જીવ” એમ કહેતા પણ
* જીવ છે તે વર્ણાદિમય નથી (-જ્ઞાનઘન જ છે).

કલશામૃત :-

- (૧) * ‘ધીનો ઘડો’ આ-એમ કહેતાં પણ ઘડો ધીમય નથી,
‘ધીનો ઘડો’ કહેવાય પણ તે માટીમય છે એ નક્કી;
(૨) * તેવી રીતે ‘વર્ણાદિવાળો જીવ’ માત્ર કથન મહી,
‘વર્ણાદિમય જીવ’ છે નહીં પણ જ્ઞાનઘન છે એ નક્કી.

ગાથા-૬૮

ઉત્થાનિકા :-હવે કહે છે કે (જેમ વર્ણાદિ ભાવો જીવ નથી એ સિદ્ધ થયું તેમ એ પણ સિદ્ધ થયું કે રાગાદિ ભાવો પણ જીવ નથી.)

ગાથા :- * મોહનકરમના ઉદયથી ગુણસ્થાન જે આ વર્ણવ્યાં,
તે જીવ કેમ બને, નિરંતર જે અચેતન ભાખિયાં ? ૬૮.

- ટીકામૃત :- (૧) * જડ મોહકર્મની પ્રકૃતિના ઉદયથી તેઓ થતાં,
તેથી અચેતન ભાખિયાં આ સર્વ ગુણસ્થાનો અહા.
- (૨) * છે કાર્ય કારણના જ જેવું એમ સમજીને સદા,
ને જવ થકી જવ થાય છે તે હોય છે જવ સર્વદા;
- (૩) * એ ન્યાયથી ગુણસ્થાન સહુ છે પુદ્ગલો, નહિ જીવ કદા,
તેઓ અચેતન છે વળી એ સિદ્ધ છે જિનવચનમાં.
- (૪) * ચૈતન્યમય આત્માથી ભિન્નપણે સ્વયં જેઓ સદા,
ગુણસ્થાન આ ઉપલભ્ય છે સહુ ભેદજ્ઞાનીને અહા.
- (૫) * ગુણસ્થાનની આથી અચેતનતા તણી સિદ્ધિ થતી,
એવી જ રીતે રાગ, દ્વેષથી લબ્ધિસ્થાનો પણ સુધી;
* સૌ ભાવ પુદ્ગલથી થતાં હોવાથી પણ ચેતન નથી,
એવાં અચેતન ભાવ તે સૌ પુદ્ગલ જ છે, જીવ નથી.

ટીકા :- [Slightly Rearranged] :-

- (૧) * પૌદ્ગલિક મોહકર્મની પ્રકૃતિના ઉદયપૂર્વક થતાં હોઈને,
* આ મિથ્યાદ્રષ્ટિ આદિ ગુણસ્થાનો સદાય અચેતન હોવાથી,
- (૨) * કારણના જેવા જ કાર્યો હોય છે એમ કરીને (સમજીને, નિશ્ચય કરીને),
* જવપૂર્વક જે જવ થાય છે તે જવ જ હોય છે એ ન્યાયે,
- (૩) * પુદ્ગલના જ છે, જીવ નથી.
- (૪) * ચૈતન્યસ્વભાવથી વ્યાપ્ત જે આત્મા તેનાથી ભિન્નપણે,
* તે ગુણસ્થાનો ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન હોવાથી પણ
- (૫) * તેમનું અચેતનપણું સિદ્ધ થાય છે.
* એવી રીતે, રાગ-દ્વેષ, મોહ, પ્રત્યય, કર્મ, નોકર્મ, વર્ગ, વર્ગણા, સ્પર્ધક, અધ્યાત્મસ્થાન, અનુભાગસ્થાન, બંધસ્થાન, ઉદયસ્થાન, માર્ગણાસ્થાન, સ્થિતિબંધસ્થાન, સંકલેશસ્થાન, વિશુદ્ધિસ્થાન, સંયમલબ્ધિસ્થાન—
* તેઓ પણ પુદ્ગલકર્મપૂર્વક થતાં હોઈને સદાય અચેતન હોવાથી પુદ્ગલ જ છે—જીવ નથી એમ આપોઆપ આવ્યું (ફલિત થયું, સિદ્ધ થયું.)

કલશ-૪૧

ઉત્થાનિકા :-હવે પૂછે છે કે વર્ણાદિક અને રાગાદિક જીવ નથી તો જીવ કોણ છે? તેના ઉત્તરરૂપે શ્લોક કહે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

- (૨) * જે અનાદિ છે અર્થાત્ કોઈ કાળે ઉત્પન્ન થયું નથી,
જે અનંત છે અર્થાત્ કોઈ કાળે જેનો વિનાશ નથી,
જે અચળ છે અર્થાત્ જે કદી ચૈતન્યપણાથી અન્યરૂપ-ચળાચળ થતું નથી,
* જે સ્વસંવેદ છે અર્થાત્ પોતે પોતાથી જ જણાય છે અને જે [વસ્તુરૂપે] પ્રગટ છે અર્થાત્ છૂપું નથી—
- (૩) * એવું જે આ ચૈતન્ય અત્યંતપણે ચકચકાટ પ્રકાશી રહ્યું છે,
* [એવો વર્ણાદિ અને રાગાદિ રહિત] તે પોતે જ જીવ છે.

કલશામૃત :-

- (૧) * [વર્ણાદિ ને રાગાદિ ભાવો જીવ જો નહીં હોય તો 'જીવ કોણ છે'—એ પ્રશ્નનો કૃપા કરી ઉત્તર કહો.]
- (૨) * અનાદિ તેમ અનંત છે, ચૈતન્યરૂપે અચળ જે, સંવેદ છે નિજથી સ્વયં, જે [વસ્તુરૂપે] પ્રગટ છે;
- (૩) * ને ચકચકાટ પ્રકાશતું ચૈતન્ય જે અતિશયપણે, [વર્ણાદિ રાગાદિ રહિત એવો] સ્વયં જીવ પ્રગટ છે.

કલશ-૪૨

ઉત્થાનિકા :-હવે, ચેતનપણું જ જીવનું યોગ્ય લક્ષણ છે એમ કાવ્ય દ્વારા સમજાવે છે :-

શ્લોકાર્થ :- [Slightly modified]

- (૧) * [ચેતનપણું જ જીવનું યોગ્ય લક્ષણ છે એમ હવે કહે છે.]
 - * અજીવ બે પ્રકારે છે : વર્ણાદિ સહિત અને વર્ણાદિ રહિત;
- (૨) * માટે અમૂર્તપણાનો આશ્રય કરીને પણ (અર્થાત્ અમૂર્તપણાને જીવનું લક્ષણ માનીને પણ)
 - * જીવના યથાર્થ સ્વરૂપને જગત દેખી શકતું નથી.
- (૩) * આમ પરીક્ષા [-આલોચના] કરીને ભેદજ્ઞાની પુરુષોએ
 - * ચેતનપણાને જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે તે યોગ્ય છે.
- (૪) * અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ દૂષણોથી રહિત
 - * તે ચૈતન્યલક્ષણ પ્રગટ છે,
- (૫) * તેણે જીવના યથાર્થ સ્વરૂપને પ્રગટ કર્યું છે અને
 - * તે અચળ છે-ચળાચળતા રહિત, સદા મોજૂદ છે.
- (૬) * જગત તેનું જ આલંબન કરો!
 - * (તેનાથી યથાર્થ જીવનું ગ્રહણ થાય છે.)

કલશામૃત :-

- (૧) * [ચેતનપણું જ યથાર્થ લક્ષણ જીવનું છે આ રીતે :]
 - વર્ણાદિ સહિત અને રહિત બંને પ્રકારે અજીવ છે.
- (૨) * અમૂર્તપણું પણ જીવનું તેથી ન લક્ષણ બની શકે, તેના વડે જીવસ્વરૂપને ન યથાર્થ જાણી શકાય છે.
- (૩) * આલોચના કરી આ રીતે જે ભેદજ્ઞાની પુરુષ છે, ચૈતન્યલક્ષણ જીવનું તેણે કહ્યું તે યોગ્ય છે.
- (૪) * ચેતનપણું અતિવ્યાપ્તિ ને અણવ્યાપ્તિ દૂષણ રહિત છે, ચૈતન્યલક્ષણ [સર્વદા સર્વે જીવોને] પ્રગટ છે.
- (૫) * જીવના યથાર્થ સ્વરૂપને આ લક્ષણે પ્રગટાવ્યું છે, તે અચળ છે, મોજૂદ છે નિત્યે અહો સહુ જીવને.
- (૬) * હે જગતના સર્વે જીવો! તેનું જ આલંબન કરો, ને જીવનું સાચું સ્વરૂપ [ચૈતન્ય] લક્ષણથી ગ્રહો.

કલ્પ-૪૩

ઉત્થાનિકા : હવે, આવા લક્ષણ વડે જીવ પ્રગટ છે તોપણ અજ્ઞાની લોકોને તેનું અજ્ઞાન કેમ રહે છે?—

એમ આચાર્ય આશ્ચર્ય તથા ખેદ બતાવે છે :-

શ્લોકાર્થ :-

- (૧) * આમ પૂર્વોક્ત જુદાં લક્ષણને લીધે જીવથી અજીવ ભિન્ન છે
* તેને (અજીવને) તેની મેળે જ (-સ્વતંત્રપણે, જીવથી ભિન્નપણે) વિલસતું—પરિણમતું જ્ઞાની પુરુષ અનુભવે છે,
- (૨) * તોપણ અજ્ઞાનીને અમર્યાદપણે ફેલાયેલો આ મોહ (અર્થાત્ સ્વ-પરના એકપણાની ભ્રાંતિ) કેમ નાચે છે—
* એ અમને મહા આશ્ચર્ય અને ખેદ છે!

કલ્પશામૂત :-

- (૧) * પૂર્વોક્ત લક્ષણને લીધે છે અજીવ જીવથી ભિન્ન ને,
તેને સ્વયં જ વિલસતું જ્ઞાની પુરુષ અનુભવે;
- (૨) * તોપણ નિરવધિ મોહ આ ક્વમ નાચતો અજ્ઞાનીને,
તે ખેદ ને આશ્ચર્ય છે અમને અહો અતિશયપણે!

કલશ-૪૪

ઉત્થાનિકા :-વળી ફરી મોહનો પ્રતિષેધ કરે છે અને કહે છે કે 'જો મોહ નાચે છે તો નાચો! તોપણ આમ જ છે' :-

શ્લોકાર્થ :-

- (૧) * આ અનાદિકાળના મોટા અવિવેકના નાટકમાં અથવા નાયમાં
* વર્ણાદિમાન પુદ્ગલ જ નાચે છે, અન્ય કોઈ નહિ;
- (૨) * (અભેદ જ્ઞાનમાં પુદ્ગલ જ અનેક પ્રકારનું દેખાય છે,)
* જીવ તો અનેક પ્રકારનો છે નહિ; [તે તો એકરૂપે જ સદાય રહે છે;]
- (૩) * અને આ જીવ તો રાગાદિ પુદ્ગલ વિકારોથી
* વિલક્ષણ [રહેતો] શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુમય મૂર્તિ છે.

કલશામૃત :-

- (૧) * અનાદિકાલિનના મહા અવિવેકના આ નાયમાં,
વર્ણાદિમાન અનેકવિધ પુદ્ગલ જ નાચે છે અહા!
- (૨) * નથી અન્ય કોઈ નાયતું દેખાય જ્ઞાન અભેદમાં,
જીવ તો અનેક પ્રકારનો નહિ, [એકરૂપ રહે સદા;]
- (૩) * ને જીવ આ રાગાદિ પુદ્ગલ[મય] વિકારોથી અહા,
[રહેતો] વિલક્ષણ, શુદ્ધ ચિન્મયધાતુમય મૂર્તિ મહા.

કળશ-૪૫

ઉત્થાનિકા :-હવે ભેદજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ દ્વારા, આ જ્ઞાતાદ્રવ્ય પોતે પ્રગટ થાય છે એમ કળશમાં મહિમા કરી અધિકાર પૂર્ણ કરે છે :-

શ્લોકાર્થ :- [Rearranged]

- (૧) * આ રીતે જ્ઞાનરૂપી કરવતનો જે વારંવાર અભ્યાસ તેને નયાવીને
* જ્યાં જીવ અને અજીવ બંને પ્રગટપણે જુદા ન થયાં,
(૨) * ત્યાં તો અત્યંત વિકાસરૂપ થતી પોતાની પ્રગટ ચિન્માત્રશક્તિ વડે વિશ્વને વ્યાપીને,
* જ્ઞાતાદ્રવ્ય પોતાની મેળે જ અતિ વેગથી ઉગ્રપણે અર્થાત્ અત્યંતપણે પ્રકાશી નીકળ્યું.

કળશામૃત :-

- (૧) * આ રીતે જ્ઞાન-કકચ*તણા અભ્યાસ વારંવારથી,
જ્યાં જીવ-અજીવ પ્રગટપણે જુદા થયા નહિ ત્યાં લગી;
(૨) * આ વિશ્વને વ્યાપી અતિ વિકસિત ચિત્શક્તિ થકી,
પરકાશતું સ્વયમેવ જ્ઞાતાદ્રવ્ય અતિશય વેગથી.

* જ્ઞાન-કકચ = જ્ઞાનરૂપી કરવત

આમ શ્રી સમયસારની (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી સમયસાર પરમાગમની) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવિરચિત આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં જીવ-અજીવનો પ્રરૂપક પહેલો અંક સમાપ્ત થયો.